

2017-06

jaargang 48
nummer 06
juli/augustus 2017

Maandblad van
Vrijdenkersvereniging
De Vrije Gedachte

Sinds 1856

De Vrijdenker

IN DIT NUMMER ONDER MEER

Besnijdenis gaat van au
Van *gamen* tot nadenken
De eerlijke denker Montaigne

Filosofie met Sofie
Een materialistisch wereldbeeld
De ecologische seriemoordenaar

VRIJDENKERSBORREL

Een Vrijdenkersborrel (of Verlichtingsborrel of Tafel van de Rede) is een maandelijks feestje over helder denken, de moraal en het goede leven. Voor vrijdenkers, atheïsten, humanisten, skeptici en andere belangstellenden op zoek naar de rede. Er worden een aantal van deze evenementen in Nederland georganiseerd. Zou u er zelf eentje willen organiseren? Neem dan contact met ons op via info@devrijegedachte.nl.

!!! LET OP: Tijd en plaats van de hieronder vermelde borrels kunnen veranderen.
■ ■ ■ Kijk dus altijd op onze website voor de actuele informatie.

Amsterdam – Vrijdenkersborrel

Gewijzigde locatie: Dovenontmoetingscentrum,
Stadhouderskade 89, Amsterdam
Wanneer: elke derde woensdag van de maand (zie agenda)
Tijd: 20:00 – 22:00 uur (inloop vanaf 19:30 uur)
Kosten: vrij toegang, drankjes voor eigen rekening
Contact: amsterdam@devrijegedachte.nl

Deventer – Vrijdenkersborrel

Locatie: De Fermerie, Muggeplein 9, Deventer
Wanneer: elke eerste donderdag van de maand (zie agenda)
Tijd: 20:00 – 22:00 uur (inloop vanaf 19:30 uur)
Kosten: vrij toegang, drankjes voor eigen rekening
Contact: deventer@devrijegedachte.nl

Den Haag – Haagse Verlichtingsborrel

Locatie: Stadsbrasserie De Ooievaer, Turfmarkt 2, Den Haag
Wanneer: elke tweede maandag van de maand (zie agenda)
Tijd: 20:00 – 22:00 uur (inloop vanaf 19:30 uur)
Kosten: €3,00, drankjes voor eigen rekening
Contact: redactie@verlichtingsborrel.org

Bezoek onze website
devrijegedachte.nl
en onze Facebook-
pagina's

COVER

Voor: Multatuli Museum, Korsjespoortsteeg, Amsterdam.

Achter: Atheïsmedag van het Atheïstisch Verbond, 11 juni 2017. Paul Cliteur, Tine Dorothy Kooiman, Floris van den Berg, Boris van der Ham, Mienke de Wilde, Machteld Zee, Tom Herrenberg, DVG-bestuurslid Leon Korteweg (rechts) in discussie met Boris van der Ham (links) en Paul Cliteur (midden).

Foto's: R. van Elst

De Vrijdenker

jaargang 48 • nummer 06 • juli/augustus 2017

INHOUD

Titel	Auteur(s)	Pag.
* Colofon De Vrijdenker / Informatie De Vrije Gedachte	Redactie / Bestuur	2
* Aanwijzingen voor auteurs	Redactie	3
* Morele zelfkastijding (boekbespreking van Karen Armstrong - <i>Compassie</i>)	Floris van den Berg	4
* Besnijdenis van jongens en meisjes: geen appels met peren	Anton van Hooff	7
* Besnijdenis, een aantasting van de lichamelijke integriteit - Een juridisch perspectief	Maarten Gorter	9
* Yuval Noah Harari - <i>Sapiens</i> (boekbespreking)	Enno Nuy	11
* <i>Kraft und Stoff</i> - Een late kennismaking met een invloedrijk boek (van Ludwig Büchner)	René van Elst	13
* Zijn vleeseters nazi's?	Enno Nuy	16
* Pedofiel beduimelen	Anton van Hooff	18
* Scheiding van staat en godsdienst gewenst	Ben Warner	19
* De Oude Man van de Berg - Een verhaal over een twaalfde-eeuwse sekteleider	Maarten Gorter	20
* Ruige reflecties over Jostein Gaarder (boekbespreking van <i>De wereld van Sofie</i>)	Floris van den Berg	21
* Oproep om te schrijven voor november-themanummer over pseudoreligies	Redactie	24
* Zelf en wereld volgens Montaigne (1) - Zijn wereld - zijn bewonderaars	Sicco Polders	25
* Weerstand	Tine Dorothy Kooiman	27
* Liever niet in de openbare ruimte!	Dik Kruithof	28
* Van het Bestuur	Bestuur	29
* De mensheid bestaat niet	Tom van Ewijk	29
* Dominee, pastoor of rabbi? (12, slot)	(J.G. ten Bokkel)	32

AGENDA

- za. 7 oktober 2017 - Anton Constandse
Lezing & Vrijdenker van het Jaar

VAN DE REDACTIE

U vindt in dit nummer nog niet het vervolg van Fons Tels artikel 'De last van de witte man'. Overleg met de auteur hierover kon door vakanties niet tijdig worden afgerond.

COLOFON

De Vrijdenker

De Vrijdenker is een tien maal per jaar verschijnend tijdschrift, uitgegeven door de **vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte**.

Redactie:

Jan Bontje
René van Elst – hoofd-, eind-, opmaakredacteur
Els Geuzebroek
Anton van Hooff
Thomas Spickmann

Adres:

Postadres: Postbus 398, 3500 AJ Utrecht
Tel.: 0854016874 (0648240283)
E-mail: redactie@devrijegedachte.nl
Website: devrijegedachte.nl
IBAN: NL15INGB0000274551

(Leden- en) abonnementenadministratie:

ledenadministratie@devrijegedachte.nl

Kosten (ingegaan 2017):

- Lidmaatschap met abonnement € 60,— p.j.
- Lidmaatschap zonder abonnement € 28,— „
- Abonnement € 35,— „
- Student-lidmaatschap (t/m 25 jaar)
met abonnement € 28,— „
- Prijs losse nummers € 3,50

Kopij:

Reacties en nieuwe bijdragen, die betrekking hebben op het vrijdenken, worden zeer op prijs gesteld. A.u.b. digitaal aanleveren.

Druk:

Drukkerij Image Team Eemnes
ISSN: 1872-1478

De Redactie van De Vrijdenker wijst erop dat door auteurs verkondigde meningen niet per se geheel of gedeeltelijk de mening van de Vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte en/of de Redactie weergeven. De inhoud van het geschrevene blijft te allen tijde de verantwoordelijkheid van de desbetreffende auteur.

INFORMATIE

De Vrije Gedachte

De **vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte** is opgericht in 1856 onder de naam **De Dageraad**.

Bestuur:

Stanley Bakker
Jacques Honkoop – penningmeester /
vice-voorzitter
Leon Korteweg
Dik Kruithof – secretaris
Fabian van Langevelde – voorzitter

Adres:

Postadres: Postbus 398, 3500 AJ Utrecht
Tel.: 0854016874 (0648240283)
E-mail: info@devrijegedachte.nl
Website: devrijegedachte.nl
IBAN: NL15INGB0000274551

Leden- en abonnementenadministratie:

ledenadministratie@devrijegedachte.nl

Lidmaatschap / abonnement op tijdschrift De Vrijdenker:

Zie het nevenstaand Colofon van dit blad.

Internet:

- Website:
devrijegedachte.nl
- YouTube-kanaal:
www.youtube.com/channel/UCGBnWeBA14MF2n9OnyQqzLw
- Facebook-pagina's:
<https://www.facebook.com/DeVrijeGedachte>
en
...com/Democratie en Samenleving - DVG
...com/Ethiek en Mensenrechten - DVG
...com/Milieu en Dierenwelzijn - DVG
...com/Skepticisme en Anti-Kwakzalverij - DVG
...com/Onderwijs en Opvoeding - DVG
...com/Atheïsme en Secularisme - DVG

WERELDS NIEUWS

Geloofslozen zijn gelukkiger; de Lutheranen geven het toe

Een recent sociologisch onderzoek vanwege de Evangelische Kerk Duitsland, de Lutheranen dus, maakt een einde aan de hardnekkige fabel dat godgelovigen gelukkiger zijn. De onderzoekster heeft gevonden dat juist de 'Religionslosen', die met 40% al de grootste 'geloofs'-gemeenschap van Duitsland zijn, beter in het leven staan.

Onder die 40% horen de uitgesproken atheïsten tot de oudere generatie, de meerderheid, jongeren dus, staat onverschillig tegenover religie.

Bron: radio-uitzending 'Aus Religion und Gesellschaft', Deutschlandfunk, 15-6-2017, 9.35 u (terug te luisteren via de webstek van Deutschlandfunk, een zender zonder reclame en met weinig Amerikaanse jengelmuziek!)

Anton van Hooff

't Is de schuld van het atheïsme!

Op de website www.patheos.com wordt gemeld dat de creationist Ken Ham van de Amerikaanse organisatie *Answers in Genesis* de schuld van het financieel mislukken van zijn *Ark Encounter Project* (zie De Vrijdenker 2016-07, pag. 27) geeft aan artikelen in atheïstische en seculiere media. Daarin zou het publiek gehersenspoeld zijn met het idee dat de attractie een rampzalige mislukking zou zijn. Het project heeft Ham's beloften aan de burgers en zakenlui in de vestigingsplaats Grant County niet waar kunnen

maken, maar Ham neemt geen verantwoordelijkheid voor zijn eigen falen, aldus reporter Michael Stone. Ik vraag me af of de toegangsprijs van \$40,- p.p. iets met de mislukking te maken gehad kan hebben...

René van Elst

Atheïst van het Jaar

Tijdens de Atheïsmedag van het Atheïstisch Verbond in Houten op 11 juni jl. werd Dr. Machteld Zee uitgeroepen tot Atheïst van het Jaar. Mw. Zee heeft bekendheid verworven met haar promotieonderzoek naar shariaraden in Engeland. Haar proefschrift is in verkorte vorm verkrijgbaar onder de titel *Heilige identiteiten*. Op de foto krijgt zij van AV-voorzitter Peter Waterdrinker een plastiek als teken van de benoeming. Onze gelukwensen aan Machteld Zee!

René van Elst

foto RvE

AANWIJZINGEN VOOR AUTEURS

Uw bijdragen aan dit blad worden zeer gewaardeerd. Wij verzoeken u om bij het aanleveren met de volgende informatie en aanwijzingen rekening te houden.

- Bijdragen aan het blad worden – in verzorgd, leesbaar Nederlands – in digitale vorm aangeboden aan de hoofdredacteur op het email-adres van de Redactie.
- Als auteur bent u zelf verantwoordelijk voor de inhoud van uw werk. Buiten die verantwoordelijkheid vallen door de Redactie in het werk aangebrachte correcties.
- De Redactie noch De Vrije Gedachte is aansprakelijk voor plagiaat, auteursrechtenschending etc., gepleegd door auteurs.
- Het copyright op een geplaatste bijdrage blijft berusten bij de auteur; DVG is echter gerechtigd de bijdrage geheel of gedeeltelijk opnieuw te plaatsen, hetzij in het blad hetzij in een bloemlezing in boekvorm.
- U verstrekt over/van uzelf enige personalia en een portretfoto die bij het werk kunnen worden afgedrukt als het om een publicatie van enige omvang gaat.
- In overleg met de Redactie kan een bijdrage desgewenst onder pseudoniem worden gepubliceerd; anonieme bijdragen worden echter niet geaccepteerd. De auteur moet voor de hoofdredacteur bereikbaar zijn.
- Wij gaan ervan uit dat een artikel niet veel langer is dan 3000 woorden en een boekbespreking die niet

diep op thema's uit het boek ingaat niet veel langer dan 1500 woorden.

- Veronderstel niet te veel voorkennis bij de lezers; vermijd technische/geleerde termen of leg ze uit.
 - A.u.b. niet te veel noten; alleen eindnoten.
 - Vertaal niet-Nederlandstalige teksten/citaten.
 - Zorg voor een sprekende titel, die te maken heeft met het onderwerp, en voor bijpassende sub-onderwerpen met tussenkopjes.
 - Een mini-samenvatting, waarin ook de belangrijkste trefwoorden voorkomen, wordt op prijs gesteld.
 - Noem het hoofdonderwerp in het begin en schrijf de rest ter ondersteuning van dit onderwerp, zodat de lezer de argumentatie / illustratie en de weg naar de eventuele conclusie kan volgen.
 - Spring niet via vrije associaties van de hak op de tak en haal geen dingen erbij die niet met het hoofdonderwerp te maken hebben, waardoor de lezer de weg kan kwijtraken.
 - Vindt u dat een uitweiding belangrijk is ter illustratie van het hoofdthema, leg dan uit hoe.
 - Lees uw stuk zelf goed na; controleer de zinsbouw en spelling, in het bijzonder van de genoemde namen.
- Onze dank voor uw medewerking!

De Redactie

Morele zelfkastijding

Armstrong's roze relibril maakt blind voor leugens en leed

Floris van den Berg

Boekbespreking van: Karen Armstrong, *Compassie, De Bezige Bij, Amsterdam, 2017 (2011)*. Oorspronkelijke titel: *Twelve Steps to a Compassionate Life*.

*Waar heeft Karen Armstrong compassie mee? Dat is mij tijdens het lezen van haar boek *Compassie* niet duidelijk geworden. Armstrong betoogt dat je je moet inleven in de ander, de vreemdeling, de vijand, de andersdenkende, als het maar iemand anders is, en dat je door je in te leven compassie krijgt voor die ander. Armstrong's wens is een betere wereld. Dat is prachtig! Maar wat is beter en hoe kunnen we de*

wereld veranderen richting een betere wereld? Armstrong is daarover duidelijk in negatieve zin: zij vindt het een verkeerde benadering om kritiek te uiten, maar bepleit daarentegen dat je je in de ander en diens religie moet inleven.

Procrustesbed

Armstrong ziet religie door een roze bril; zij meent dat de essentie van religie compassie is en dat alles wat goed is in de wereld van religie komt; alles wat slecht is en wat lijkt met religie van doen te hebben heeft er volgens haar niets mee te maken, want ofwel het is een perversering van de ware religie, ofwel het is een leugen. Voor Armstrong zijn de wereldreligies allemaal in wezen pacifistisch, strevend naar rechtvaardigheid, harmonie en gelijkheid. Zij komt uit een sprookjeswereld (letterlijk, want ze heeft een poos als non in een klooster geleefd) en legt de werkelijkheid op haar procrustesbed: "Alle religies benadrukken dat compassie een blijk van ware spiritualiteit is en dat ze ons in contact brengt met de transcendente aanwezigheid die we God, Brahma, nirwana of tao noemen. Alle religies hebben hun eigen versie geformuleerd van wat soms wel de 'gouden regel' wordt genoemd: *Wat jij niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet*. [...] Verder benadrukken ze allemaal dat je menslievendheid niet mag beperken tot je eigen groep. Je moet zorgzaam zijn voor iedereen – zelfs je vijanden." (p. 9-10)

Armstrong poneert hiermee een nieuwe essentialistische betekenis van religie, waarmee zij het merendeel van de gelovigen tot ongelovigen verklaart. Oorlogen en geweld hebben volgens Armstrong niets te maken met religie: "In werkelijkheid zijn de oorzaken van een conflict meestal hebzucht, afgunst en ambitie, maar vaak wil men deze egocentrische retoriek verhullen. De laatste jaren is religie vaak ook gebruikt ter rechtvaardiging van wreedheden die juist indruisen tegen de heiligste waarden van die religie." (p. 10). Dus, het door de IS uitgeroepen kalifaat heeft volgens Armstrong niets met de islam te maken. Zij wil gewoon niet zien dat er een donkere kant zit aan religie.

Gouden regel

Het boek *Compassie* is een uitwerking van Armstrong's veel bekeken TED talk [zie www.ted.com] over compassie. Uit die lezing kwam in 2009 het *Charter for Compassion* voort, een multireligieus handvest, waarin staat: *Het principe van compassie ligt ten grondslag aan alle religieuze, ethische en spirituele tradities, en roept ons op om ieder ander altijd te behandelen zoals we zelf willen worden behandeld*. (p. 12) Alle religies, alle ethische en spirituele tradities worden hier op één hoop gegooid en er wordt een essentie uit gedestilleerd, namelijk een positieve versie van de gouden regel. De negatieve versie is: wat jij niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet. De positieve versie is gevaarlijk: Stel jij wilt seks met iemand, dan kan je volgens deze regel dus denken seks opdringen aan een ander OK is. De positieve versie is paternalistisch en daarmee een bedreiging voor de vrijheid van het individu. De negatieve versie van de gouden regel levert liberalisme op dat de vrijheid van het individu als centrale waarde heeft. Armstrong ▼ heeft dus de verkeerde versie te pakken.

Speciësisme

Soms lijkt het alsof Armstrong iets zinnigs te zeggen heeft: "Verder is het nodig dat we er zowel in het openbare als in het persoonlijke leven consistent en vol mededogen van afzien anderen pijn te doen." (p. 13) Als het bij deze stelling zou blijven, dan zou je kunnen denken dat Armstrong pleit voor humanisme, liberalisme en veganisme. Om met dat laatste te beginnen: het consumeren van dierlijke producten gaat gepaard met pijn en leed van dieren. Carnisme – het consumeren van dierlijke producten – is een voorbeeld van een gebrek aan mededogen. Niet alleen een

Floris van den Berg (Naarden, 1973) is milieufilosof aan de Universiteit Utrecht, lid en voormalig bestuurslid van De Vrije Gedachte, lid van het Humanistisch Verbond en donateur van Skepsis. Recent is zijn boek *De Vrolijke Feminist* uitgekomen.

gebrek aan mededogen voor niet-menselijke dieren, ook een gebrek aan mededogen voor toekomstige generaties (de intensieve veehouderij drukt zwaar op het milieu). Armstrong stelt zich echter volledig antropocentrisch en speciësisch op. Nergens geeft ze blijk te beseffen dat compassie niet alleen intermenselijk is. Compassie beperken tot mensen is zeker geen vorm van consistentie. Toch is het vreemd dat Armstrong volhardt in speciësisme, want ze haalt Albert Schweitzer aan als voorbeeld van iemand die leeft vanuit compassie met het leed van anderen en "vooral het lijden van dieren." (p. 111).

Kritiek

De centrale focus in het boek ligt niet op de onderdrukking dóór religies (bijv. van homo's, vrouwen en andersdenkenden) maar op uitingen van religiekritiek die kwetsend voor gelovigen zijn of haatzaaiend. Zo spreekt zij haar afkeer uit over 'minachtende uitlatingen'. "We moeten ons ervan bewust worden dat onze impulsieve woorden en daden gevolgen kunnen hebben die we nooit hadden voorzien." (p. 125) Armstrong heeft zo'n verdraaide, zo'n überoptimistische blik op religies, dat ze de kritiek op religie erger vindt dan de onderdrukking door religie. Ze lijkt zelfs te suggereren dat als er al geweld voorkomt in religie dat dit komt juist door religiekritiek en 'minachtende uitlatingen'.

Als je Armstrong leest, dan lijkt het alsof de Westerse samenlevingen in een diepe morele crisis verkeren: "Compassie is in deze tijd zo ver uit het zicht geraakt dat velen in verwarring zijn over wat er nodig is." (p. 21) De meeste westerse liberale democratieën hebben een verzorgingsstaat. Een verzorgingsstaat is geïnstitutionaliseerde compassie. Als lichtend voorbeeld van compassie noemt Armstrong – natuurlijk – Moeder Theresa, de vrouw die de armen die ziek waren echter liet sterven zonder medicatie of pijnstillers. De vrouw die abortus het ergste vond dat de mensheid had bedacht. Moeder Theresa is een mythe van compassie. Aan dat soort compassie hebben wij – en zeker de slachtoffers – bitter weinig.

Volgens het mensbeeld van Armstrong is de mens van nature egoïstisch, gewelddadig en kortzichtig maar hebben we door religie geleerd om compassie te hebben: "Alle religieuze stelsels hebben ontdekt dat het inderdaad mogelijk is om de uit compassie voortkomende vermogens te stimuleren [...]." De compassie voor andersdenkenden, homoseksuelen en atheïsten is bijzonder laag in landen waar religieuze stelsels hun stempel op de samenleving drukken! Armstrong heeft een soort Efteling van religie gecreëerd in haar hoofd die niets met de wereld zoals die is te maken heeft.

Haat

En dan lijkt Armstrong weer iets zinnigs te beweren: "We hebben een natuurlijk vermogen voor zowel compassie als wreedheid. We kunnen de nadruk leggen op die aspecten in onze tradities – religieus of seculier – die spreken van haat, uitsluiting en achterdocht, óf we kunnen de aspecten ontwikkelen die de nadruk leggen op de onderlinge afhankelijkheid en de gelijkheid van alle mensen." (p. 30) Haat prediken komt in veel religies voor, inclusief in de zogenaamde heilige boeken. Hoe staat Armstrong hier dan tegenover? Hoe kijkt zij aan tegen religieuze opvattingen die met zich brengen dat mensen niet gelijkwaardig worden behandeld (zoals kleding-

voorschriften voor vrouwen, of het weigeren handen te schudden met vrouwen)?

Als Armstrong schrijft: "Vanuit ons egoïsme identificeren we ons liever met de ene opvatting dan met de andere, worden we twistziek en onvriendelijk, zeggen we dat dit niet dát kan betekenen, en denken we de plicht te hebben anderen te veranderen zodat hun mening aansluit bij die van ons." (p. 134) dan is dat een ondoordachte woordenbrij. Is het niet goed om je wel met de ene opvatting (mensenrechten bijvoorbeeld) en niet met andere opvattingen (sharia) te identificeren? Waarom zou er sprake zijn van twistziekte of onvriendelijkheid wanneer je vanuit moreel perspectief tegen bijvoorbeeld de sharia bent? Is het geen morele plicht om te proberen anderen weg te houden van het schade berokkenen aan derden? Het gaat er niet om dat anderen denken zoals ik, het gaat erom dat niemand anderen schade berokkent. Armstrong kiest hier voor morele gelatenheid en indifferentie. Zij verzet zich tegen het verzet tegen onderdrukking. Ze schrijft "we moeten de waarden van onze tegenstanders niet als barbaars van de hand wijzen omdat ze vreemd op ons overkomen." (p. 154). Hoe zit het dan met uithuwelijking, eerwraak, besnijdenis, afkeer van homoseksualiteit, vlees eten, irrationele taboes? Armstrong voegt er nog enigmatisch aan toe: "Mogelijk merken we dat we dezelfde waarden hebben, maar dat we die heel anders tot uiting brengen." (p. 154). Bedoelt Armstrong nu echt dat theocratieën▲ dezelfde waarden hebben als liberale democratieën, dat humanisme en salafisme dezelfde waarden hebben? Dat is hetzelfde als beweren dat astronomie en astrologie hetzelfde zijn omdat ze allebei over sterren gaan. Armstrong vraagt retorisch: 'Stelt u zich echt open als u uw opponent aanhoort?' (p. 155) Ik heb een behoorlijk kort lontje als ik met religiekkies (ja, dat is minachtend!) of vleesvreter discussieer. En nee, ik sta niet open voor hun posities! Ik heb me ingegraven in mijn morele en epistemologische gelijk. Maar let wel, ik heb me erin ingegraven door het overwegen van de pro en contra redenen. Zowel atheïsme als veganisme zijn weloverwogen posities. Het zou toch vreemd zijn om van een wiskundige te verwachten 'echt open te zijn' voor mensen die absoluut niet kunnen rekenen en beweren dat $2 + 2 = 5$.

Liefde

Armstrong bepleit een soort Stockholmsyndroom jegens vijanden: heb uw vijanden lief. "Begin met u te realiseren hoe weinig u werkelijk weet en probeer meer te ontdekken over de geschiedenis van uw vijand." (p. 199). Daar voegt ze aan toe dat wij zelf ook niet altijd zulke lieverdjes zijn geweest:

"[...] vergeet niet dat uw eigen natie of uw eigen traditie ook tekortkomingen heeft en hoogstwaarschijnlijk in het verleden grote misdaden heeft begaan." (p. 199)

Armstrong's boek is een zelfhulpboek met een twaalfstapenprogramma om tot compassie te komen door je in anderen in te leven. Zij put haar inspiratie uit allerlei religieuze tradities, maar ze benadrukt dat "het twaalfstapenprogramma niet afhankelijk is van een religieuze overtuiging of een geloof in het bovennatuurlijke." (p. 31) Het ideaal dat haar voor ogen staat is "onpartijdige, universele liefde tot stand brengen." (p. 31) Als filosoof ben ik terughoudend als het om liefde gaat. Uit (zogenaamde) liefde kunnen mensen de meest verschrikkelijke dingen doen. Ik zie meer heil in de filosofische traditie die de nadruk legt op mensenrechten en (sociale) rechtvaardigheid (zoals John Rawls).

"We moeten onze taak echter niet benaderen met de strenge gedrevenheid van een activist," (p. 79) schrijft Armstrong. Maar zijn het niet juist activisten die zich laten horen en zo vanuit compassie opkomen voor het leed of de onderdrukking van anderen? "In ons overzicht horen woede, frustratie en ongeduld niet thuis." (p. 80) Ik denk dat ik niet hoog scoor in de ogen van Armstrong. Mijn compassie met het leed van anderen leidt tot woede jegens de daders; ik voel frustratie omdat ik er zo weinig aan kan doen, en ongeduld dat het leed aan blijft houden. Even verder spreekt Armstrong dan weer positief over activisten: "In de jaren zestig van de twintigste eeuw hebben activisten voor burgerrechten en feministen een verandering teweeggebracht in de manier waarop we over etnische verschillen en verschillen tussen man en vrouw spreken en denken." (p. 85).

Ze schrijft het niet expliciet, maar het is duidelijk dat dit een anti-Dawkins, een anti-New Atheists-boek is. Armstrong vindt dat het geen goede strategie is om in een dialoog te proberen je gelijk te krijgen. Het lijkt mij dat zij een andere benadering wil propageren om met religie om te gaan, geen kritiek maar een open houding van dialoog.

Naar een betere wereld

Mijn boek *Filosofie voor een betere wereld* is eenzelfde soort project als dat van Armstrong. Het is een pleidooi voor compassie en een filosofische precisering van de negatieve versie van de gouden regel, en een uitbreiding naar zowel toekomstige generaties als niet-menselijke dieren. Ik wil

proberen het onnodig leed in de wereld te verminderen of voorkomen, door het gedachtenexperiment van wat ik universeel subjectivisme noem: leef je in in de meest slechte positie in een samenleving en probeer dan te kijken wat er in de samenleving veranderd moet worden om die positie zo veel mogelijk te verbeteren. Ik ben het met Armstrong eens dat je je inlevingsvermogen moet trainen en oefenen, zoals door kennisneming van literatuur. Peter en Renata Singer hebben hier een mooi boek over samengesteld *The Moral of the Story. An Anthology of Ethics through Literature* (2005). Een van de posities waarin je jezelf moet kunnen inleven is of jij in willekeurig welke religieuze traditie zou willen opgroeien als je daar de keuze voor zou hebben: Zou jij (als homo) willen opgroeien in een orthodox moslim/joods/christelijk gezin? Of zou jij als vrouw in een streng islamitisch gezin willen opgroeien en vervolgens uitgehuwelijkt willen worden aan een neef? Zou jij besneden willen worden? Dit zijn allemaal vragen waar Armstrong helemaal aan voorbijgaat. Voor haar zijn alle religieuze tradities even mooi – en mochten er wat onwettelijke tradities zijn, dan is dat in haar ogen niet de echte religie. Zo heeft Armstrong zich geïmmuniseerd tegen religiekritiek: religie is immers mooi en compassievol. Bij Armstrong is er geen criterium om andere opvattingen (tradities, gebruiken, rituelen) moreel op te evalueren. Haar aanbeveling is open staan voor de ander en je oordeel opschorten en als je iets ziet dat je niet bevalt dan is dat ofwel een vooroordeel en heb je de essentie niet begrepen, ofwel het heeft, volgens haar dan, helemaal niets met religie te maken.

Armstrong's benadering herinnert aan de christelijke flagellanten die zichzelf, in godsdienstwaan, geselden in de hoop dicht bij god te komen. Armstrong vindt namelijk dat de lezer vooral bij zichzelf te rade moet gaan. Het probleem zit volgens haar bij een gebrek aan compassie bij jou als lezer, niet bij de ander. Als jij maar inziet dat jouw vooroordelen over vreemdelingen, buitenlanders en met name moslims onjuist zijn, dan is een groot deel van het probleem opgelost. Dat is de geseling die jij jezelf moet toedienen. "We kunnen niet redelijkerwijs verwachten dat de leiders van ons eigen land of van andere landen een humaner beleid gaan voeren als we zelf een egoïstisch, onvriendelijk en hebzuchtig leven blijven leiden en allerlei vooroordelen de vrije teugel laten." (p. 29-30)

Armstrong heeft geen oog voor slachtoffers – behalve voor degenen die zich gekwetst voelen. Met compassie à la Armstrong schieten de slachtoffers niets op. Zij voegt zich hiermee in de traditie van de sadistische compassie van Moeder Theresa. Armstrong ziet daders aan voor slachtoffers; en aanklagers als daders. De vrijzinnige gelovigen slikken haar pleidooi voor morele zelfkastijding als zoete koek, maar wat hebben de slachtoffers eraan?

Besnijdenis van meisjes en jongens: geen appels met peren

Anton van Hooff

‘Moet je eens opletten bij een sanitaire stop tijdens een schoolreisje,’ verklaarde onlangs een uroloog. ‘Wie komen als laatsten terug bij de bus? De besneden jongetjes; ze hebben namelijk allemaal last van plasbuisvernauwing.’ Niet voor niets hebben urologen de verklaring van de Koninklijke Nederlandse Maatschappij ter bevordering van de Geneeskunde (KNMG) van 2010 onderschreven, waarin het uitvoeren van jongensbesnijdenis om niet-medische redenen als onethisch artsengedrag wordt bestempeld. De vernauwing van de plasbuis is maar een van de blijvende lichamelijke beschadigingen die circumcisie teweeg kan brengen. Verder is uit onbevooroordeeld onderzoek in Denemarken gebleken dat een verharde peniskop, die zich ontwikkelt omdat hij blootgesteld wordt, zowel voor man als vrouw problemen bij seksuele omgang geeft. Bovendien is de voorhuid geen huid, maar een lichaamsdeel vol uiterst gevoelige zenuwcellen, die bij een paring meespelen. Niet voor niets heeft de evolutie dit orgaan ontwikkeld (of godgelovigen: waarom denken jullie nou dat god hier een kwalijke fout bij zijn/haar schepping heeft gemaakt?)

Juristen en ethici

Ik ontleen deze gegevens aan een stuk van Gert van Dijk, ethicus aan het Erasmus Medisch Centrum, in de bundel ‘Jongensbesnijdenis vanuit mensenrechtelijk perspectief’.¹ De bundel werd mij toegestuurd naar aanleiding van een lezerbrief van mij in NRC.

En dan hebben we het niet over de directe risico’s van het wegsnijden van de voorhuid: bloedingen, infecties, verlies van eikel of hele penis, dood. ‘Ja, maar die ongelukken komen maar uiterst zelden voor,’ roept de besnijdenislobby dan. En: ‘Iedere medische handeling kan wel eens verkeerd uitpakken, ook vaccinatie.’ Maar het wezenlijke verschil is het daarbij gaat het om handelingen bedoeld tot welzijn van het onmondige kind. Besnijdenis is een volstrekt onnodige ingreep, die alleen wordt geloofd goed te zijn voor het zielenheil.

Besnijdenis in het oude Egypte. Misschien had het voor woestijnvolken ooit wel zin om zo infecties aan de eikel te voorkomen.

Het is meewarig stemmend om te zien in welke bochten voorvechters van voorhuidamputatie zich wringen om de ingreep te rechtvaardigen. De operatie zou geheiligd zijn door een traditie van duizenden jaren. Nou en? Het verleden is een omkeerbaar argument; misschien is het juist de hoogste tijd ook deze fossiele wantoestand af te schaffen. Tenslotte zijn mensenoffers ook vervangen door het nuttigen van een hostie.

En dan de mythe dat besnijdenis tegen HIV helpt. Er wordt in dit

verband verwezen naar Afrikanen die nu eenmaal geen condooms gebruiken. Vergelijkende studies tussen stammen die van oudsher besnijden en volken die de penis in zijn natuurlijke staat laten, leveren echter geen bewijs voor deze hardnekkige bewering. Trouwens, zo merkt Van Dijk snedig op, de onmondige jongens die besneden worden, doen nog niet aan seks en lopen dus geen infectiegevaar.

Wie tot voordeel?

De mythe wordt vooral in stand gehouden door kinderartsen uit de VS, want bij iedere besnijdenis rinkelt de kassa van de zorgverlener. Rond 1900 is circumcisie daar in zwang gekomen omdat zij een probaat middel tegen masturbatie zou zijn. Het financiële belang van die Amerikaanse pediaters is overduidelijk. In mijn korte politieke loopbaan heb ik een ding geleerd: vraag je altijd af welk eigenbelang in het spel is, volgens de Latijnse spreuk *Cui bono?* Wie tot voordeel?

Zo is het niet moeilijk het standpunt van Ron van Wijken, voorzitter van het Centraal Joods Overleg als preken voor eigen sjoel weg te wuiven. Hij komt weer eens aanzetten met de afgezaagde historische voorbeelden van Antiochos en Hadrianus die in de oudheid besnijdenis verboden. En dan hebben we natuurlijk A. Hitler. De kwalijke suggestie die vooral van dit laatste voorbeeld uitgaat is: het begint met een besnijdenisverbod en eindigt met de Sjoah. Dat argument wordt ook gebruikt door Herman Loonstein (niet in deze bundel aanwezig), de Joodse besnijder die 1400 gedroogde voorhuidjes mee in zijn kist wil nemen. Die zijn zonder verdoving verwijderd bij hulpeloze baby’s van acht dagen! Ja, dacht men nog enkele decennia geleden baby’s kunnen nog geen pijn

Anton van Hooff (1943) is klassiek historicus te Nijmegen, redactielid van De Vrijdenker en oud-voorzitter van De Vrije Gedachte.

¹ Uitgave van de Stichting Nederlands Juristen Comité voor de Mensenrechten (NJCM), Leiden 2015; webstek: www.njcm.nl.

voelen, wat ook van vissen werd gedacht.

En dan is er ook nog Matthijs de Blois, die al zijn juridisch vernuft van stal haalt, om ouders het recht toe te kennen om hun zoons lijf voor het leven te tekenen. De gereformeerde aap komt echter uit de mouw als hij de formule *soevereiniteit in eigen kring* laat vallen. Dat is de kreet van Abraham Kuypers waarmee hij onder meer de eigen zogeheten Vrije Universiteit rechtvaardigde.¹ Ja, die akelige secularisten gunnen gelovigen ook niet hun onbedwelmde rituele slacht en de ontrecting van vrouwen door de SGP. Met andere woorden: wij gereformeerden nemen het voor moslims en Joden op om onze eigen voorrechten veilig te stellen.

Bescherming van het onmondige kind

De andere juristen hoeft men niet van eigenbelang te verdenken. Het antwoord op de vraag *cui bono?* is bij hen simpel: het kind. Zij bekijken jongensbesnijdenis vanuit het mensenrechtelijk perspectief en zijn eensgezind in hun oordeel: de Nederlandse grondwet, het Kinderrechtverdrag van de VN, De Europese Verklaring van de Rechten van de Mens laten principieel besnijdenis van onmondige jongens niet toe. Er zou gewacht moeten worden tot een jaar of 12 waarop een kind mag meepraten over zijn medische behandeling.

De juristen schrikken ervoor terug om te pleiten voor een strafrechtelijk verbod, want dan zouden jongens in het geniep hier of in het buitenland in de handen van slagers vallen. Ze pleiten voor een ontmoedigingsbeleid door middel van voorlichting. Dat is mij te vrijblijvend.

Actief ontmoedigen

Mag ik hier herinneren aan het voorstel tot actief ontmoedigen dat ik in 2012 heb gedaan?

- In een wet wordt vastgelegd dat ouders/wettelijk vertegenwoordigers die een jongen onder hun gezag willen laten besnijden moeten kennisnemen van de risico's die de ingreep betekent; de overheid zorgt

Algerijns jongetje wordt medisch verantwoord besneden

ervoor dat er objectief informatie-materiaal ter beschikking is.

- Na een bedenktijd van een bepaald aantal dagen moeten de ouders die de besnijdenis toch willen doorzetten, een document ondertekenen waarin zij verklaren kennis te hebben genomen van de informatie en toch de morele, medische, seksuele en juridische verantwoordelijkheid op zich te nemen.
- Een actief ontmoedigingsbeleid houdt ook in dat niet medisch noodzakelijke besnijdenis niet langer door de zorgverzekering mag worden vergoed, dus ook niet via de aanvullende verzekering.
- Verder moet de ontwikkeling van onbloedige alternatieve rituelen worden gestimuleerd² en discussies met en binnen religieus/culturele groepen over de toelaatbaarheid van het fysiek markeren van jongens worden bevorderd.
- Door een actief ontmoedigingsbeleid van overheidswege zullen aarzende ouders gesterkt worden in hun twijfel.

Er is toen niets van terechtgekomen omdat het Humanistisch Verbond, de grootste seculiere organisatie van Nederland, weigerde mee te doen, uit angst voor de beschuldiging van jodenhaat en islamofobie. Zo laten secularisten zich gijzelen door godgelovigen. Het is toch wel wrang dat het HV het enige lid van de IHEU (International Humanist and Ethical Union) is dat niet het lef heeft zich tegen jongensbesnijdenis uit te spreken.³

² Bijvoorbeeld feestelijk chocoladepenisje consumeren.

³ Het voorstel werd op 18 oktober 2012 op een bijeenkomst van de Humanistische Alliantie aan alle aanwezige organisaties, waaronder prominent present het Humanistisch Verbond en zijn schaduworganen, overhandigd. Op 11 januari 2013 maakte ik met Boris van der Ham, als nieuwe voorzitter van het HV, kennis in een Amsterdamse etablissement. Bij het binnenkomen riep Van der Ham: 'We doen niet mee aan jullie actie

Maar meisjesbesnijdenis dan?

Merkwaardig genoeg is er wel een aparte wet tegen meisjesbesnijdenis gemaakt – eigenlijk even onnodig als een wet die jongensbesnijdenis strafbaar stelt: kindermishandeling is strafbaar. Ja, wordt geroepen, maar dat is een onvergelijkelijk veel gruwelijker ingreep. Van Dijk maakt duidelijk dat bij meisjesbesnijdenis ten onrechte alleen gedacht wordt aan de meest radicale vorm complete verwijdering van clitoris, schaamlippen en dichtnaaien van de vulva. Er zijn daarnaast echter zeer uiteenlopende vormen van 'reiniging' van het meisje, tot en met een prikje in de clitoris, aanstrijken met kruiden of kippenbloed. Circumcisie, letterlijk 'rondomafsnijding', zeker die waarbij ook het toempje wordt verwijderd is echter een zeer 'ingrijpende ingreep'. Het penisweefsel dat wordt verwijderd heeft voor de volwassen man de omvang van een biljet van vijf euro. Jongensbesnijdenis mag dus best met die van meisjes worden vergeleken. Alleen omdat het onrecht van jongensbesnijdenis wijder verbreid is, wordt de ingreep gebagatelliseerd en vergoelikt.

Schaamte om een gave piemel

Nog zo'n loos argument; jongens die niet besneden zijn, zouden zich achtergesteld voelen van hun 'peers' die wel het preputium hebben mogen verspeelen. Alsof onder muzeljongens het 'mag ik die van jou zien' een dagelijks tijdverdrijf is. Opeens moet ik denken aan een inval van mijn zoon Kristiaan. Zijn basisschool zou naar een speeltuin gaan en in de middag friet met een snack krijgen, een frikadel of, voor de halalisten, een kaassoufflé (tussen haakjes: weer ik verbaas mij dat de almachtige Allah alweer een schepingsblunder heeft begaan door het varken te creëren). Hoe moest worden uitgemaakt wie wat kreeg? Bij de jongens zag mijn zoon geen probleem: ze konden aan de frietboer even hun piemel laten zien....

¹ Zijn bedenkelijke rechtsbenul blijkt ook uit het feit dat hij het Israëlische landje-pik op de Westbank niet als illegaal beschouwt.

tegen besnijdenis, hoor.' Jaren later, 25 november 2016, kwam Van der Ham met een nieuw excuus: het HV had niet de menskracht voor een actie.

Besnijden, een aantasting van de lichamelijke integriteit

Een juridisch perspectief

Maarten Gorter

Een ieder heeft, behoudens bij of krachtens de wet te stellen beperkingen, recht op onaantastbaarheid van zijn lichaam - 11e artikel Nederlandse Grondwet.

De lichamelijke integriteit is vastgelegd in de Nederlandse grondwet. Toch doet de politiek niets tegen besnijdenissen van baby's op religieuze gronden. Zijn er wel belangrijke rechtszaken geweest in Nederland en de rest van de wereld over besnijdenis? Ja die zijn er geweest, in dit artikel een overzicht van een aantal belangrijke rechtszaken over besnijdenis.

Besnijden in Nederland

In Nederland zijn er een paar interessante rechtszaken geweest over besnijdenis.

Een vluchteling uit Sierra Leone krijgt in 2006 van de toenmalige Minister voor Vreemdelingenzaken en Integratie Rita Verdonk ► geen verlenging van haar verblijfsvergunning. De vrouw vecht dit aan bij de rechtbank; zij verklaart dat als zij met haar zoons terug moet naar het overwegend islamitisch Sierra Leone dat er een reële kans bestaat dat haar zoons worden besneden tegen haar wens in. Zij beroept zich op het 11e artikel van de Nederlandse grondwet, artikel 3 van het Europese Verdrag voor de Rechten van de Mens en het verbod op kindermishandeling. Zij krijgt bij de rechtbank geen gelijk en gaat bij de Raad van State in hoger beroep. Die stelt haar in het gelijk¹, de Raad van State oordeelt dat de rechtbank heeft verzuimd te motiveren waarom jongensbesnijdenis niet kan worden gezien als een ernstige vorm van mishandeling of aantasting van het menselijk lichaam. Verder laat de Raad van State in het midden of jongensbesnijdenis onder de werkingssfeer van artikel 3 van het Europese Verdrag voor de Rechten van de Mens valt en of jongensbesnijdenis daadwerkelijk een ernstige vorm van mishandeling of aantasting van het menselijk lichaam is.

Een tweede belangrijke rechtszaak² is een conflict tussen een Marokkaanse moeder en een Nederlandse vader. De moeder wil dat het kind besneden wordt; de vader wil dat niet. De ouders waren al gescheiden en hebben gezamenlijk gezag over het kind. Het kind verblijft hoofdzakelijk bij de moeder. De moeder

beroept zich op vrijheid van godsdienst. De rechtbank oordeelt in 2002 dat als niet beide ouders een voorstander zijn van besnijdenis, de moeder het dan niet kan afdwingen. Besnijdenis is immers een onherstelbare ingreep zonder medische noodzaak. Het kind moet zelf beslissen als hij volwassen is.

Een derde belangrijke zaak betreft een kind van een islamitische vrouw dat al vanaf de geboorte onder bescherming van bureau jeugdzorg staat. Het kind is uit huis geplaatst en woont bij een pleeggezin. De moeder wil dat het kind besneden wordt, zij beroept zich op vrijheid van godsdienst. Het pleeggezin en bureau jeugdzorg weigeren dit en beroepen zich op de rechten van het kind. De rechtbank oordeelt in 2007³ dat besnijdenis niet in het belang van het kind is en medisch gezien niet nodig is. Het pleeggezin en het bureau jeugdzorg worden in het gelijk gesteld.

De vierde belangrijke rechtszaak is een conflict tussen de vader en de moeder van een gezin. De vader is erkend maar heeft geen zeggenschap en is ook nooit getrouwd geweest met de moeder. Hij heeft tegen de wil in van de moeder hun twee zoons laten besnijden. De moeder is woedend en klaagt de vader aan voor mishandeling. De vader verwerpt dat en beroept zich op hygiëne en traditie. De rechtbank oordeelt in 2009⁴ (en nog vele malen in hoger beroep en in cassatie) dat de man niet veroordeeld kan worden voor mishandeling omdat besnijdenis niet wettelijk is verboden. Hij is alleen tot 6 weken voorwaardelijk veroordeeld omdat hij de kinderen uit aan het ouderlijk gezag onttrok.

Ik vind dit een zeer vreemde en slechte uitspraak. De moeder heeft aangetoond dat de kinderen lichamelijk en geestelijk letsel hebben opgelopen door de besnijdenis. De vader heeft niet eens gezag over de kinderen, en beroept zich constant op hygiëne en traditie. Het hygiëne-argument is onzin immers je kan de penis gewoon schoon houden zonder besnijdenis. Het tweede argument "traditie" vind ik ook vreemd, er bestaat immers geen "recht op traditie" en bovendien kun je je niet op "traditie" beroepen als het de rechten van anderen beperkt.

Besnijden in de rest van de wereld

Ook in de rest van de wereld zijn er interessante rechtszaken geweest over besnijdenis.

Net als in Nederland zijn er rechtszaken geweest waarin werd besloten, als één ouder voor is en de ander is tegen, dat het kind moet beslissen als hij volwassen is.

Zoals in Chicago in 2006, waar de rechtbank oordeelde dat er geen medische redenen zijn voor besnijdenis en dat één ouder het daarom niet kan afdwingen als de andere ouder het niet wil en dat kind zelf maar moet beslissen als hij volwassen is.

Maarten Gorter (Amstelveen, 1994) is student en lid van De Vrije Gedachte.

In de Scandinavische landen is de discussie het sterkst. In Zweden en Finland zijn er wetten die bepalen dat het kind alleen besneden mag worden in het land zelf door een gecertificeerde arts.

In Finland is in 2006 een rechtszaak geweest met als oordeel dat besnijdenis een vorm van mishandeling is en daarom in strijd is met de wet. Dit werd helaas terug gedraaid door het hoogerechtshof van Finland.

In de VS woedt de laatste jaren voornamelijk een andere discussie over besnijdenis, zeer orthodoxe moeels doen daar het beruchte "bloedzuigritueel" oftewel *metzitzah b'peh* in het hebreuws. Dit houdt in dat na de besnijdenis het bloed door de moeel word opgezogen. Dit heeft sinds 2000 in de VS (voornamelijk New York City), Israël en Canada al tot 11 herpesbesmettingen geleid waarna twee baby's zelfs zijn overleden.

De gemeenteraad van New York City heeft hierop in 2012 een maatregel genomen, die inhoudt dat ouders expliciet gewaarschuwd dienen te worden door de moeel voor de gevaren. Ook moet de ouders verteld worden dat als de moeel het bloedzuigritueel wil doen dat zij dit mogen weigeren. Als de moeel het dan toch doet, dan kan hij veroordeeld worden. Een aantal joodse lobby's maakten hier een rechtszaak van; zij beriepen zich op vrijheid van godsdienst. De rechtbank van New York City verklaarde de maatregel niet ongrondwettelijk en vond dat niet uitgezocht hoefde te worden of deze wet specifiek een religieuze minderheid betrof. Het Hof van Beroep voor het 2e circuit⁵ sprak uit dat de zaak over moest en dat toch bekeken moest worden of het niet een bepaalde religieuze minderheid extra trof. Het Hof oordeelde niet zelf over de grondwettelijkheid van deze maatregel.

In 2014 is Bill de Blasio ▼ als burgemeester gekozen van New York City, een niet-gelovige van de Democratische Partij (vrij uniek in de VS). Hij schaft deze maatregel af na veel gelobby door joodse organisaties en vervangt deze door een mondelinge afspraak (vrij ironische term) met joodse groepen dat zij een soa-test op alle moeels gaan doen en dat degenen die positief zijn verwijderd dienen te worden. Het probleem is alleen dat niet alle moeels dat willen en dat de joodse organisaties deze dan ook niet verwijderen.

Los van de vraag of de moeels soa's hebben is het belachelijk dat het bloedzuigritueel wordt toegestaan. Dit is het gedogen van seksueel misbruik van kinderen.

Helemaal triest is het gesteld met deze toestand in Israël waar helemaal niets tegen het bloedzuigritueel wordt gedaan. De Israëlische premier Nethanyahu heeft een paar jaar geleden daarover gezegd: "Wat zeuren de mensen nou, dit is een traditie die al heel lang gevolgd wordt en maar op kleine schaal voorkomt, als de moeel gewoon zijn mond spoelt dan is het toch gewoon goed." Netanyahu heeft veel onzin gezegd in zijn leven maar dit spant toch echt de kroon.

Een paar jaar geleden is in Duitsland een zeer goede uitspraak gedaan. Een moslimmedicus had een jongen van 4 jaar besneden, 2 dagen later kreeg het kind nabloedingen. Het Duitse Openbaar Ministerie kwam dit te weten en diende een aanklacht in tegen de moslimmedicus. Deze werd vrijge-

sproken, ook in hoger beroep omdat hij in "niet verwijtbare onwetendheid" had gehandeld, maar in het vonnis stond wel een passage waarin stond dat besnijdenis, waarvoor geen medische noodzaak bestaat, een vorm van verminking en mishandeling is. Verder stond er ook in dat het recht van het kind op lichamelijke integriteit boven het recht van de ouders om het kind religieus op te voeden staat. Dit was een zeer goed precedent, want dit hield in dat een arts / moeel / moslimmedicus na dit vonnis wél vervolgd kon worden voor besnijdenis. Artsen/moeels/moslimmedici stopten daarom ook per direct met het uitvoeren van besnijdenissen.

Na massaal gelobby van joodse en islamitische groepen heeft het parlement van Duitsland in december 2012 een wet aangenomen die religieuze besnijdenis als legaal verklaart. Spijtig genoeg heeft dit precedent van Keulen maar 7 maanden kunnen bestaan. We moeten het positief zien; het is een teken dat een rechtbank zijn verantwoordelijkheid neemt en besnijdenis tot een misdaad verklaart.

Conclusie

Er is in Nederland en de rest van de wereld nog veel werk te doen om dit gevaarlijke verminken van kinderen tegen te gaan. Al zien we in landen als de VS, Zweden, Finland, Duitsland en niet te vergeten in Nederland (mede door De Vrije Gedachte) een sterke discussie aan de gang. Zeker in de VS en Zweden is er een zeer grote en actieve tegenbeweging die actief lobbyt bij gemeenteraden om besnijdenis te verbieden. Het was hun ook een paar jaar geleden bijna gelukt om het te laten verbieden in San Francisco. Helaas nam de staat Californië snel een noodwet aan die verbiedt om op gemeentelijk niveau besnijdenis te verbieden.

We moeten hopen dat goede voorlichting de mensen wakker schudt en bewustmaakt van de gevolgen van besnijdenis en dat er in de toekomst dan eindelijk een verbod komt op deze verminking.

1 ECLI:NL:RVS:2007:BA6061

2 ECLI:NL:GHSHE:2002:AF2955

3 ECLI:NL:RBZUT:2007:BB0833

4 ECLI:NL:HR:2009:BI4736

5 Het Hof van Beroep voor het 2e circuit is het federale hoger beroep in de VS in de staten New York, Vermont en Connecticut.

Yuval Noah Harari – *Sapiens*

Thomas Rap, 446 pagina's

Enno Nuy

*Veel geprezen werd dit boek, wereldwijd, en ik kan hier slechts aan toevoegen dat al die lofuitingen volledig op hun plaats zijn. Harari schreef deze kleine geschiedenis van de mensheid zodat we allen kennis kunnen nemen van wat de nieuwsgierige mens ons heeft geleerd omtrent onszelf: onze herkomst, onze gedragingen en onze verwachtingen. Uitstekend geschreven biedt dit encyclopedische boek ons een helder inzicht in wie we zijn en waar we vandaan komen. In een vervolg hierop – *Homo Deus* – gaat Harari nader in op wat ons in de toekomst te wachten staat, gegeven wie we zijn en waar we vandaan komen.*

Het verhaal over de fundamentele bouwstenen van ons heelal noemen we natuurkunde; het verhaal van atomen en moleculen noemen de scheikunde; het verhaal van organismen noemen we biologie en het verhaal van menselijke culturen noemen we geschiedenis. En onze ontstaansgeschiedenis wordt gekenmerkt door drie grote revoluties, de cognitieve revolutie, de agrarische revolutie en de wetenschappelijke revolutie.

De mens, meer specifiek homo sapiens, stootte door naar de top van het ecosysteem (en werd al snel de grootste vernietiger van biodiversiteit!), maakte zich het gebruik van vuur eigen en leerde koken waardoor hij veel minder tijd per dag kwijt was aan voedselbereiding en -verwerking. En volgens sommige wetenschappers kon daardoor het menselijke spijsverteringskanaal worden ingekort en konden hersenen groeien. Opmerkelijk is dat homo sapiens de meest succesvolle mensensoort bleek te zijn. Het is niet helemaal duidelijk of dit door een vorm van kruising kwam of door vervanging van andere soorten. Niet

ondenkbaar is dat homo sapiens overleefde door etnische zuivering van de neanderthaler. Overigens is ook van chimpansees bekend dat ze in noodsituaties niet terugdeinzen voor genocide.¹ Als de vervangingstheorie klopt, hebben alle mensen dezelfde genetische basis en zijn raciale verschillen verwaarloosbaar!

Hoe het ook zij, Harari betoogt dat het succes van sapiens vooral een gevolg is van de cognitieve revolutie, die sapiens in staat stelde een imaginaire wereld te creëren enerzijds en het taalvermogen anderzijds. Om in groepen te kunnen voortbestaan, moest sapiens leren samenwerken en de sociale krachten binnen een groep leren onderscheiden. Taal was daarvoor een noodzakelijk instrument en roddelen het beste hulpmiddel. Wat

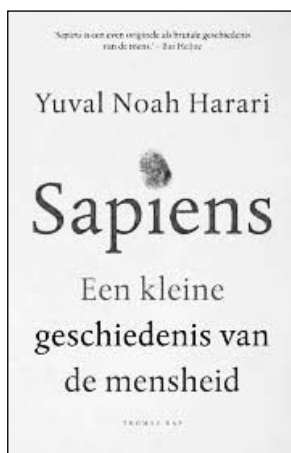
sapiens uniek maakte was hun vermogen te praten over fictieve dingen en door dat collectief te doen, schiep sapiens zich mythen en sagen, een narratief dat de basis vormde voor samenwerking binnen een groep. Er bestaat niets buiten de collectieve fantasie van de mensheid. En zo leeft sapiens in een dubbele realiteit: de objectieve en de imaginaire van goden, naties en b.v.'s. En het zijn al deze specifieke verworvenheden die maken dat de mens om zijn gedrag te veranderen niet hoeft te wachten tot de noodzaak daartoe in het DNA is aangeland, terwijl bij dieren wijziging van het DNA noodzakelijk is om ander

gedrag te gaan vertonen. Onze vaardigheden zijn niet spectaculair verbeterd, integendeel. Maar ons vermogen om samen te werken wel degelijk.

De evolutionaire psychologie heeft ons geleerd dat wij nog steeds de hersenen van jagers-verzamelaars hebben. Het instinct om hoogcalorisch voedsel snel naar binnen te werken is direct terug te voeren naar de tijden van schaarste waarmee de jagers-verzamelaars iedere dag konden worden geconfronteerd. Harari maakt zichtbaar hoe rondtrekkende groepen sapiens, met hun verhalen, de belangrijkste en meest destructieve kracht waren die het dierenrijk ooit had voorgebracht. Het moment dat de eerste jager-verzamelaar voet op een Australisch strand zette was het moment dat Homo Sapiens opsteeg naar de hoogste trap van de voedselketen van een specifieke landmassa, waarna hij de dodelijkste soort in de annalen van de planeet Aarde werd.

Anders gezegd, aldus Harari: "Als we naar de historische feiten kijken, lijkt Homo Sapiens nog het meest op een ecologische seriemoordenaar". Tweeduizend jaar na de komst van de sapiens had Noord-Amerika vierenderdertig van zijn zevenenveertig genera van grote zoogdieren verloren; Zuid-Amerika vijftig van de zestig. Wij waren (toen al) en zijn (nu nog steeds) de dodelijkste soort in de annalen van de biologie!

De mens – sapiens – heeft mythes gecreëerd, een imaginaire orde vanuit de gedachte dat we dan beter samen kunnen werken. En die imaginaire orde is ingebed in de materiële wereld, ze stuurt onze verlangens en is intersubjectief. Alle hiërarchieën die wij kennen, zijn stuk voor stuk producten van de menselijke verbeelding. Neem een voorbeeld als slaven: er zijn geen biologische verschillen

Enno Nuy (Aerd, 1950) is ondernemer en oud-hoofredacteur van De Vrijdenker.

¹ Noot van de Redactie: Bij deze passage geven wij ter overweging dat Harari (in de Engelstalige uitgave) schrijft: Researchers have documented prolonged warfare between groups [of chimpanzees], and even one case of 'genocidal' activity in which one troop systematically slaughtered most members of a neighbouring band.

tussen een slaaf en een vrij mens. Menselijke wetten en normen hebben de een tot slaaf gemaakt en de ander tot heerser. Hetzelfde geldt voor het vermeende verschil tussen blank en zwart.

De hiërarchie tussen man en vrouw komt echter in alle culturen voor en daar is tot nog toe geen bevredigende verklaring voor gevonden. Hoe kunnen we weten wat biologisch bepaald is en wat mensen alleen maar proberen te rechtvaardigen met biologische mythen? vraagt Harari zich af en hij beantwoordt die vraag met een simpele vuistregel: biologie maakt mogelijk, cultuur verbiedt. Vanuit biologisch perspectief is hoegenaamd niets onnatuurlijk, alle organen en onderdelen uit ons lichaam kunnen zich zo evolueren dat ze andere functies kunnen gaan vervullen. De begrippen ‘mannelijk individu’ en ‘vrouwelijk individu’ zijn biologische begrippen, de begrippen ‘man’ en ‘vrouw’ zijn culturele begrippen. Maar het is een feit dat het patriarchaat van oudsher de norm is in bijna alle agrarische en industriële samenlevingen. En omdat het patriarchaat zo universeel is, kan het geen product zijn van een vicieuze cirkel die is ontstaan uit een toevallige gebeurtenis. Maar de biologische reden waarom bijna alle culturen mannelijkheid hoger waarderen dan vrouwelijkheid, die reden kennen we niet en er zijn vooralsnog ook geen plausible verklaringen voor te vinden.

Harari schetst vervolgens het ontstaan van het geloof in goden en het polytheïsme, waaruit monotheïstische en dualistische religies zijn voortgekomen. Monotheïsten kunnen niet uitleggen waarom er kwaad is. De redenatie dat god daarmee een vrije wil mogelijk zou maken snijdt geen hout want waarom zou je iemand scheppen als je al weet dat die kwaad gaat doen? Het bestaan van de duivel in het christelijk geloof maakt dat monotheïsme natuurlijk dualistisch. Daarnaast zijn er tal van natuurwetreligies zoals Confucianisme en Boeddhisme waarin ook god ondergeschikt is aan de natuurwetten. Hoe het ook zij, religies zijn systemen van menselijke normen en waarden op basis van een bovenmenselijke ordening en in de visie van Harari vallen ook ideologieën binnen deze definitie.

Hier is echter wel wat op af te dingen want ik betwijfel ten zeerste of de economische theorieën van Marx echt aan te duiden zijn als natuurwetten. De menselijke bevolking is de laatste 500 jaar verveertenvoudigd, de productie is 240 keer zo groot geworden en de energieconsumptie 115 keer zo groot! En in een uiterst interessant hoofdstuk zet Harari uiteen hoe en waarom vooral Europa toonaangevend werd en dat nieuwsgierigheid daarin een fundamentele rol speelde ofwel de ontdekking van de onwetendheid. En dat leidde weer tot de enorme vlucht die de wetenschappen sedertdien hebben genomen. Ontdekkingsreizigers en armada's namen wetenschappers en onderzoekers mee op hun avonturen omdat men ervan doordrongen was dat het doorgronden en begrijpen van de onbekende wereld de mens ten dienste zou zijn. En “dit was de magische cirkel van het imperialistische kapitalisme: krediet financierde nieuwe ontdekkingen, ontdekkingen leidde tot koloniën, koloniën leverden winst, winst gaf vertrouwen en vertrouwen vertaalde zich in nog meer krediet”. Er is sprake van een nadrukkelijke symbiose tussen wetenschap en kapitalisme in die zin dat wetenschap de mens in staat stelde te vertrouwen op een toekomst waarin het onbekende onthuld zou worden waardoor een perspectief op toekomstige welvaart ontstond. Juist dat vertrouwen maakte de markt voor financiers en investeerders mogelijk en vormde zodoende de basis

voor het kapitalisme zoals wij dat heden ten dage kennen. In Aziatische en Arabische culturen ging men volledig anders om met deze fenomenen en dat verklaart in belangrijke mate de leidende rol van de Oude Wereld.

De wetenschappelijke revolutie leidde direct tot de industriële revolutie en maakte de lopende band mogelijk. Harari ◀ laat onweerlegbaar zien hoe sapiens vervolgens omging en omgaat met dieren voor voeding. En net zoals de slavenhandel niet voortvloeide uit haat jegens Afrikanen, stelt hij, handelt ook de moderne vee-industrie niet uit dierenhaat maar ze wordt – net als de slavenhandel – gevoed door onverschilligheid. Het tragische van de industriële veeteelt is, aldus Harari, dat er goed gezorgd wordt voor de objectieve behoeften van dieren, maar dat hun subjectieve behoeften volledig genegeerd worden. En verderop constateert hij dat we onszelf alleen kunnen feliciteren met de ongekende nieuwe successen van moderne sapiens als we het lot van alle andere diersoorten volkomen buiten beschouwing laten. Een helder en onontkoombaar betoog ten gunste van de vegetariër en veganist.

Het einde van sapiens lijkt in zicht. Er zijn tenminste drie nieuwe vormen van leven in aantocht: de mens die *genetic engineering* op zichzelf toepast (de kritikasters zeggen dan: de mens die voor god speelt), de cyborg of bionische mens en tot slot de anorganische levensvormen zoals bijvoorbeeld computervirussen. Genetic engineering zou weleens de belangrijkste biologische revolutie sinds het ontstaan van het eerste leven op aarde in kunnen leiden, stelt Harari. Hij spreekt hier van *intelligent design* maar let wel: *made by man, not by god!*

Misschien moeten we ons eens serieus gaan afvragen wat we willen willen in plaats van wat we willen worden. Want – zo luidt de laatste zin van dit werkelijk fantastische boek – bestaat er iets gevaarlijkers dan ontevreden, onverantwoordelijke goden die niet weten wat ze willen?

Kraft und Stoff (1)

Een late kennismaking met een invloedrijk boek

René van Elst

In het eerder besproken boek *Het knagende weten* van Floris Cohen kwam ik een passage tegen, die verwees naar een boek uit mijn vrijdenkerij-collectie; een goede aanleiding om dat eens serieus te gaan bekijken. Cohen schrijft namelijk op pag. 351 over de jeugdige Albert Einstein: '[Hij] nam al het onderwezene zonder onderscheid maar ook zonder voorbehoud en dus rijkelijk letterlijk tot zich, totdat in zijn twaalfde levensjaar een arme Pools-Joodse student die bij de Einstein-tjes inwoonde hem in kennis bracht met enkele populairwetenschappelijke boeken, waaronder *Kraft und Stoff* van de populaire materialist Ludwig Büchner. De lectuur van deze boeken was alles wat hij nodig had om radicaal en voorgoed een streep te zetten, niet alleen onder zijn geloof aan de letterlijke waarheid van de Tenach en van het Nieuwe Testament, maar ook onder elk geloof aan een persoonlijke God die de mens beloont voor zijn goede en straft voor zijn slechte daden.'

Ik vraag mij af of de jonge Einstein zich inderdaad ook bezighield met het Nieuwe Testament, maar dat terzijde. De bedoelde student heette – volgens andere bronnen – Max Talmud (later als Max Talmey KNO-arts in de V.S.) en hij kwam af en toe bij de 'Einstein-tjes' eten. Galina Weinstein(!) schrijft in *Einstein's Pathway to the Special Theory of Relativity* dat Einstein zei dat hij *Kraft und Stoff* op zijn 13^e enthousiast had gelezen, maar dat hij het later filosofisch zwak was gaan vinden en nogal kinderlijk in zijn naïef realisme. Om meteen nog maar een andere bekende naam te noemen, ook Karl Marx kende het werk, zoals blijkt uit een briefwisseling, waarin Marx aan Büchner vraagt of deze een vertaler weet voor een Franse versie van *Das Kapital*¹. Marx was echter nogal gekant tegen Büchners '*Wanderprediger-Materialismus*'.

Bestseller

Filosofisch zwak of niet, prekerij of niet, dit boek van Ludwig Büchner (Darmstadt 1824-Darmstadt 1899) heeft veel invloed gehad. Het dateert van 1855 en was destijds een *bestseller*. Ik

bezit een Nederlandse vertaling uit 1894, getiteld *Kracht en Stof* en bewerkt onder toezicht van J.G. ten Bokkel, de vooraanstaande vrijdenker, die wij kennen als auteur van *Dominee, pastoor of rabbi?* Dat deze versie van *Kracht en Stof* is uitgegeven door de vereniging De Dageraad te Amsterdam is niet zo vreemd, gezien de onverholten atheïstische strekking. Vermeld staat dat de vereniging deze uitgave opdraagt aan haar erelid² Prof.

Dr. Ludwig Büchner ter gelegenheid van diens 70^e verjaardag.

Het boek heeft in de decennia na zijn verschijnen diverse bewerkingen ondergaan; ik heb niet de moeite genomen om deze Dageraad-uitgave te vergelijken met het origineel van 1855 (zie kader linksonder). Ook is dit stuk uiteraard niet bedoeld als een late recensie van het boek. Mijn interesse gaat uit naar de stand van zaken in de wetenschap zoals de schrijver die zag en hoe hij de verbinding heeft gemaakt naar een materialistisch / atheïstisch wereldbeeld. Wat is in het ene opzicht achterhaald en wat blijft in het andere opzicht overeind?

Materialisme

De titel doet denken dat het werk gaat over materie en krachten, dus over natuurkunde en dan speciaal over mechanica. De subtitel 'grondtrekken der natuurlijke wereldorde en van de daarop steunende zedenleer' wijst er echter op dat Büchners gedachten een andere kant op gaan.

Bij zijn afstuderen (*magna cum laude*) in de geneeskunde in 1848 verdedigde hij de stelling: '*Die persönliche Seele ist ohne ihr materielles Substrat undenkbar.*' (De persoonlijke ziel is zonder haar stoffelijke onderbouw ondenkbaar). In dit boek vinden wij die stelling uitgewerkt terug in breder verband. Büchner belicht heelal, wereld, leven, mens, geest, moraal en hun ontstaan, alles vanuit het materialistische standpunt dat stof en kracht bijeenhoren, dat krachten geen op zichzelf staande dingen zijn. Het woord *energie*, in de moderne natuurkunde een centraal begrip, komt in het boek alleen voor in de zin van menselijke werkkraft. Het woord *stof*, hoe stoffig ook, heb ik in het volgende toch maar niet vervangen door het thans gebruikelijke woord *materie*.

Büchner bestrijdt de traditionele voorstelling van het bestaan van krachten die niet aan de stof gebonden zijn, maar wel de stof naar willekeur beheersen. Kracht en stof zijn voor hem dezelfde zaken, waargenomen vanuit verschillende standpunten; beide zijn abstracties van de werkelijkheid. Hij noemt als krachten o.a. licht, warmte, electriciteit, magnetisme, aantrekkingskracht en cohesie; die kunnen niet los van stoffelijke objecten bestaan. Alle krachten of krachtsuitingen ontstaan uit toestanden of bewegingen van de kleinste deeltjes van de stof. Een scheppingskracht is onbestaanbaar; kracht kan geen stof scheppen en stof geen kracht. De conclusie moet zijn dat de wereld niet geschapen kan zijn en niet vernietigbaar is en dus eeuwig is. Het geloof aan een bovennatuurlijk scheppend beginsel, door theologen God genoemd, schijnt onuitroeibaar, aldus Büchner, maar zij die geleid worden door logisch verstand, kunnen deze voorstelling niet aannemen. Enige 'warhoofden onder onze wijs-

René van Elst (Amsterdam, 1950) is gepensioneerd Human Resources medewerker, opgeleid als socioloog en (deels) jurist,

hoofdredacteur en opmaker van De Vrijdenker en donateur van Skepsis.

Op het web-adres home.kpn.nl/lang1914/KrachtEnStof.pdf staat, op het moment dat ik dit schrijf, de complete tekst van een andere vertaling van het boek, 3^e druk, zonder jaartal, door R.E. de Haan uit Winterswijk en uitgegeven door D. Bolle te Rotterdam. Foutief staat hierin dat het oorspronkelijke boek in 1865 zou zijn uitgegeven. De originele Duitse uitgave van 1855 is te lezen op http://www.deutschestextarchiv.de/book/show/buechner_kraft_1855

geren' blijven nog de idee van 'levenskrachten' aanhangen als verklaring voor het leven, een verklaring die door de wetenschap toch geheel verworpen is.

Zo weet de lezer al op pag. 5 van het boek waar hij/zij aan toe is. De wereld is niet geschapen, leven is een zaak van 'veelvuldig samengestelde en moeilijk te begrijpen verhoudingen van organische stofwisseling' en God is een oud waanidee. Het moet voorspelbaar geweest zijn dat deze publicatie Büchner zijn baan als universitair docent zou kosten... Hij heeft zich daardoor niet uit het veld laten slaan en een bijzonder actief en productief leven geleid. Omdat dit geen biografie is, vermeld ik daarvan alleen nog dat hij in 1881 met een aantal geestverwanten de 'Duitse Vrijdenkersbond' stichtte, waarvan hij voorzitter werd.

Behoud van stof en kracht

Terug naar de stof, die de stof is van dit boek. Die is, zoals reeds vermeld, onvergankelijk. Dat stelde de wijsgeer Demokritos al. Büchner licht dit toe met o.a. voorbeelden uit de chemie: bij het ontbinden van stoffen – bijv. bij verbranding – gaat niets verloren. Er is een onophoudelijke kringloop van vormverandering en samenstellingsverandering van grondstoffen waar niets afgaat en niets bijkomt. Atomen blijven altijd zichzelf. In Büchners tijd was dat een legitieme theorie; wij weten nu dat atomen niet onaantastbaar zijn, dat deeltjes en energie in elkaar kunnen overgaan en dat de hoeveelheid energie in een gesloten systeem onveranderlijk is.

Vervolgens licht hij toe, dat de kracht die met een stof verbonden is, net zomin als de stof zelf geschapen of vernietigd kan worden. Krachten hebben altijd bronnen in de stof of in andere krachten. Beweging komt niet uit niets voort en geen enkele beweging blijft zonder uitwerking; het totaal aan beweging in de wereld verandert niet. Zo komt Büchner in de buurt van de moderne wet van het behoud van energie. 'Uit de onvergankelijkheid van stof en kracht beide, volgt de oneindige reeks van verschijnselen, die wij *de Wereld* noemen.' (p. 19)

Stof en geest

Een centraal punt in het materialisme is dat niet alleen krachten gebonden zijn aan de stof, maar ook de geest. Eeuwenlang is neergekeken, aldus Büchner, op het materiële als iets wat vijandig stond tegenover de geest en bij gebrek aan zelfstandige beweging alleen door een geest in beweging kon worden gebracht. De dwazen die dat nog denken, schrijft hij, zien eraan voorbij dat de materie er al heel lang vóór de geest was en dat de geest alleen kan bestaan waar georganiseerde stof aanwezig is. Als geest en stof tegengesteld waren, zouden ze niet op elkaar kunnen inwerken. De stof heeft 'in de levende wezens die langzamerhand zich uit haar ontwikkeld hebben, getoond in staat te zijn tot het hoogste denken

en gevoelen.' Bij de dood blijven alle deeltjes waaruit het lichaam bestaat, op enigerlei wijze bestaan, maar datgene wat men 'geest', 'ziel' of 'bewustheid' noemt, verdwijnt met het eindigen van de ingewikkelde samenwerking tussen de stoffen.

'De verklaring van het ontstaan van gevoelen, denken en bewustzijn uit de beweging der stof, is niet onbegrijpelijk dan die van het ontstaan van een bliksemstraal, een lichtverschijnsel, eene uitwerking der electriciteit, of van het magnetisme, uit de beweging die de kleinste stofdeeltjes in het miljoenste deel eener seconde volbrengen,' aldus Büchner.

Voor mij lijdt het geen twijfel dat gevoelen, denken en bewustzijn het resultaat zijn van materiële processen, maar Büchners woorden 'niet onbegrijpelijk dan' doen natuurlijk geen recht aan de ongelooflijke complexiteit van wat zich in het centrale zenuwstelsel afspeelt. Hoofdzaak is dat de auteur hier het bestaan van de ziel als iets zelfstandigs en onstoffelijks verwerpt, na schepping, God en levenskracht.

Heelal, Aarde en oneindigheid

Aan het behoud van kracht en stof koppelt Büchner▲ de onophoudelijke beweging, van de kleinste deeltjes tot sterrenstelsels, in de natuur. Stof is niet dood en traag, maar heeft in zichzelf kracht en weerstand. De wereld is een oneindig voortlopende reeks van oorzaken en gevolgen, door stof en beweging voortgebracht. In vele miljoenen jaren hebben zich uit ongeordende stofmassa's de vormen ontwikkeld die wij nu in het heelal waarnemen, inclusief de Aarde. Dat is zonder plan of doel gebeurd. Er is zoveel toevalligs en onregelmatigs en onvolkomens dat men hierbij onmogelijk van een werkplan kan spreken. De astronomie leert ons tal van dingen die onverklaarbaar zouden zijn, als alles geschapen was door een onfeilbaar verstand.

Over atomen schrijft Büchner dat wij daar niets concreets van weten, maar hij gaat ervan uit dat ze oneindig klein zijn. Hierbij merk ik op dat de moderne deeltjesfysica wel degelijk iets kan zeggen over de afmetingen van atomen en kleinere deeltjes, maar dat er in berekeningen van wordt uitgegaan dat die laatste infinitesimaal klein zijn. Büchner was 'warm'.

Wat het heelal betreft stelt hij vast, dat dat bij elke verbetering van de telescopen weer groter blijkt te zijn. Opmerkelijk is dat hij over de waarneembare nevelvlekken schrijft als sterrenstelsels of sterrenstelsels in wording op miljoenen lichtjaren afstand, terwijl daar pas in de 20e eeuw duidelijkheid over kwam. Hij wijst er terecht op dat dit niet alleen wat zegt over de afmetingen van het heelal, maar ook over de ouderdom ervan (omdat het licht van die stelsels miljoenen jaren nodig heeft gehad om ons te bereiken) en hij gaat er van uit dat het oneindig groot is, omdat onvoorstelbaar is hoe en waardoor het begrensd zou kunnen zijn. De oerknal was duidelijk nog niet in beeld...

De geologie heeft aan het licht gebracht hoe eenvoudige natuurlijke oorzaken de Aarde na haar ontstaan hebben gevormd in de loop van vele miljoenen jaren, aldus Büchner. Wegeners theorie van de platentektoniek was nog niet bekend in 1894 of eerder en komt dus niet aan de orde. Büchner verwerpt – uiteraard – de destijds wel gehoorde catastrofentheorie, volgens welke de Aarde periodiek door goddelijk toedoen in beroering was gebracht om haar verder te vervolmaken.

Leven

De ontwikkeling van het planten- en dierenrijk is voor Büchner het duidelijkste bewijs dat de vorm van de stof het noodzakelijke resultaat is van stoffelijke processen. Diersoorten hebben zich uit oervormen ontwikkeld en bestaan, evenals planten, allemaal uit cellen met dezelfde structuur. De ontwikkeling is het gevolg van talloze oorzaken, toevalligheden en krachten; de verklaring vereist geen inwerking van bovennatuurlijke krachten. De vele paleontologische vondsten maken het volgens Büchner duidelijk dat het leven ontstaan is toen de Aarde voldoende was afgekoeld en zich vervolgens tot de huidige rijkdom aan vormen heeft ontwikkeld, volgens 'een eeuwige wet van voortdurende stijging en ontwikkeling'.

Het valt op dat de auteur er in 1855 al van uitging dat het leven zich op een natuurlijke manier uit oervormen heeft ontwikkeld. De door Darwin gegeven nadere verklaring voor deze evolutie dateerde van 1859; daar kon pas in latere uitgaven, zoals deze, rekening mee worden gehouden. Dat is echter niet op een consequente manier gebeurd. Büchner koppelt de ontwikkeling van het leven naar hogere vormen eerst vooral aan een door hem veronderstelde ontwikkeling van de aarde zelf naar een betere geschiktheid voor die hogere vormen. Pas wat verderop in het boek komt de evolutietheorie betrekkelijk kort en met wat slagen om de arm, aan de orde.

De evolutie van het leven is verklaarbaar; geldt dat ook voor het ontstaan van leven uit niet levende materie? Büchner ziet dat als (nog) niet concreet verklaarbaar maar wetenschappelijk gezien niet onmogelijk. Het rechtvaardigt in ieder geval niet een beroep op een schepper. Aannemelijk is volgens hem, dat het ontstaan van leven plaatsvond op moleculaire schaal, zodat het begrijpelijk is dat eventueel nieuw ontstaan van leven niet waarneembaar is. Büchner heeft een voor zijn tijd goede kijk op deze materie, al ziet hij het protoplasma in de cel als de essentie van het leven. Hij heeft echter al enige notie van de betekenis van eiwitten.

Mensen

Wat het bestaan van de mens betreft, stemt Büchner met paleontologen en geologen in, dat dit van betrekkelijk recente datum moet zijn; hij noemt schattingen van 100.000 tot 250.000 jaar. Wij rekenen thans ca. 200.000 jaar voor het bestaan van homo sapiens; volgens recente berichten (o.a. Volkskrant 7 juni 2017) mogen we daar misschien nog wel 150.000 jaar bijtellen.

Een gedateerde rassentheorie duikt op in een passage over 'de schedels en beenderen van mensen, uit diepliggende lagen der aarde tevoorschijn gebracht, welke overblijfselen ten deele grover en minder ontwikkeld zijn dan de beenderen en schedels van de mensenrassen, die thans gerekend worden het dichtst bij de dierenwereld te staan.' (pag. 102) Opnieuw is zijn conclusie dat 'wij elk spoor van de regeerende

scheppershand beslist moeten ontkennen. (...) De natuur (...) die alles voortbrengt, onderhoudt en vernietigt, is uit eigen hoofde begin, voortzetting en einde.' (pag. 103)

Dat uit astronomisch onderzoek blijkt dat de elementen en natuurwetten in de hele kosmos gelijk zijn, is voor Büchner reden om te speculeren dat het hoogst waarschijnlijk is dat er ook buiten onze planeet denkende wezens zijn. Ook hier komt hij in botsing met gevestigd geloof.

Het slot volgt in ons septembernummer.

¹ Brief van Marx: [http://geschwisterbuechner.de/tag/marx-an-buechner/Antwoord Büchner – zo goed als onleesbaar: <http://disseminate.objectrepository.org/pdf/10622/ARCH00860.D%20666-667>](http://geschwisterbuechner.de/tag/marx-an-buechner/Antwoord%20Buechner%20-%20zo%20goed%20als%20onleesbaar%20http://disseminate.objectrepository.org/pdf/10622/ARCH00860.D%20666-667)

² Ook Prof. Dr. Jacob Moleschott (1822-1893), die in het boek van Büchner meermalen wordt genoemd, was erelid van De Dageraad. Volgens de biografie die door het bestuur van De Dageraad is toegevoegd, was Moleschotts boek 'Der Kreislauf des Lebens' uit 1852 een belangrijke inspiratiebron voor 'Kraft und Stoff'.

BIJLAGE - De tekst op de titelpagina en twee volgende pagina's luidt (in diverse lettertypes):

MATERIALISME KRACHT EN STOF OF

grondtrekken der natuurlijke wereldorde en van
de daarop steunende zedeleer
DOOR

Prof. Dr. LUDWIG BÜCHNER,

Naar de nieuwste Deutsche uitgave bewerkt,
onder toezicht van

J.G. TEN BOKKEL,
MET

BIOGRAFIE EN PORTRET VAN DEN SCHRIJVER.
UITGEGEVEN DOOR DE
VEREENIGING "DE DAGERAAD,"
AMSTERDAM.

DEZE
VOLKS- EN JUBILEUMS-UITGAVE
VAN

KRACHT EN STOF
WORDT

TER GELEGENHEID VAN ZIJN ZEVENTIGSTEN VERJAARDAG
OPGEDRAGEN
AAN
HAAR EERELID
PROF. DR. LUDWIG BÜCHNER,
DEN ONVERMOEIDEN STRIJDER VOOR DE VRIJE
GEDACHTEN, DEN KAMPVECHTER DER
NATUURWETENSCHAP
DOOR

DE VEREENIGING
"DE DAGERAAD"

1824 - 29 Maart - 1894

Zijn vleeseters nazi's?

Enno Nuy (mini-c.v. op pag. 11)

Op Facebook schrijft veganist Floris van den Berg: *“Een kat in het nauw maakt rare sprongen. In de atheïstische vrijdenkerskringen wordt mijn pleidooi voor veganisme niet gewaardeerd. Het gaat zogenaamd vooral over mijn toon. Mijn vergelijking van de bioindustrie met de holocaust en vleeseters met Nazis valt niet zo goed. In plaats van uit te leggen dat mijn vergelijking nergens op slaat – waar ik benieuwd naar ben – wordt de ad hominem drogreden gebruikt en word ik uitgemaakt voor vegasalafist.*

Ik ben (echter) een liberaal, een aanhanger van mensenrechten, democratie en een pacifist. Dat is fundamenteel anders dan salafisten. Net zoals verkrachting en diefstal illegaal zijn, zo pleit ik ervoor dat het doden van dieren illegaal zou moeten zijn, omdat er sprake is van onnodig leed.

Stel dat ik word uitgemaakt voor immoreel monster omdat ik bejaarden zou molesteren. Dan zou ik daar bezwaar tegen

maken, omdat ik namelijk geen bejaarden molesteer. Het is feitelijk niet juist. Een dergelijke beschuldiging is laster. Als vleeseters menen dat het niet immoreel is om producten uit de dierindustrie te gebruiken dan zullen zij moeten betogen waarom dat zo is. Mochten er al argumenten naar voren worden gebracht, dan kunnen deze worden weerlegd (zie ‘De vrolijke veganist’)

Dus, ik ben geen vegasalafist, maar vleeseters zijn wel schuldig aan de dierenholocaust en daarmee immorele monsters. Dat veel vrijdenkers en atheïsten hun kritische denkvermogens beperken tot dat wat hun goed uitkomt, diskwalificeert hen als vrijdenker en als moreel mens”.

Tja, dat zijn natuurlijk grote woorden. Floris zegt hiermee dat hij zichzelf in moreel opzicht superieur acht ten opzichte van vleeseters. En hij meent anderen ook nog eens te mogen diskwalificeren als vrijdenker of moreel mens. Ja, zo maak je vrienden. Ik wil proberen zo ver mogelijk verwijderd te blijven van ad hominem of onzinnige vergelijkingen. Daarvoor moeten we terugkeren naar wat veganisten beogen.

Dat is eigenlijk vrij simpel: het beëindigen van het doden van dieren voor voedsel. Dat is een loffelijk en in mijn ogen ook wenselijk streven. En we kunnen er niet omheen dat de bio-industrie in onze menselijke samenleving tal van ethische en morele implicaties met zich meebrengt. Maar wanneer we nog een paar stappen terug doen en deze discussie vanuit evolutionair oogpunt benaderen, dan blijkt die discussie genuanceerder te zijn.

Evolutie kent ethiek noch moraal. Dat zijn door de mens bedachte (denk)constructies. In de natuur is het een kwestie van eten of gegeten worden. De soort Sapiens is van oudsher omnivoor en was en is voor haar voedselvoorziening aangewezen op planten en dieren. Daar is niets vreemds of onnatuurlijks aan. Toen sapiens nog jager-verzamelaar was doodde deze mens dieren voor zijn levensonderhoud. Heden ten dage doen we dat nog steeds maar bedenk daarbij dat de wereldbevolking exponentieel is gegroeid en dat heeft onmiskenbare gevolgen voor het aanwenden van dierlijk vlees als voedsel. We kunnen niet langer volstaan met het doden van dieren die toevallig beschikbaar zijn. We zijn dieren gaan produceren om ze vervolgens aan te wenden voor voedsel.

Maar laten we niet doen alsof vooral en juist de moderne mens die de bio-industrie uitvond, wel uit moest vinden, zo'n moreel monster is. Yuval Noah Harari betoogt in zijn *Sapiens* dat deze Homo Sapiens het meest lijkt op een ecologische seriemoordenaar. Tweeduizend jaar na de komst van sapiens had Noord Amerika vierendertig van zijn zevenenveertig genera van grote zoogdieren verloren en Zuid Amerika vijftig van de zestig. Wij waren dus toen al en zijn nu nog steeds de dodelijkste soort in de annalen van de biologie! Vooral ten koste van dieren. Aldus Harari. Voor zover de jager-verzamelaar al moraliteit had ontwikkeld, het doden van dieren was ten enenmale onvermijdelijk om als soort te kunnen overleven

WERELDS NIEUWS

Komt het heil uit Berlijn?

In Berlijn heeft de moslima Seyran Ates (54) een liberale moskee geopend, de Ibn Rushd-Goethe Moskee. Dit gebedshuis, genoemd naar Goethe en de verlichte denker Ibn-Rush (in verbastering bekend als Averroës 1126-1198) is voorlopig gehuisvest in een gehuurd zaaltje in een katholieke kerk. De diensten zijn in het Duits. Vrouwen en mannen zitten bij elkaar. Vrouwen kunnen voorgaan in gebed. Ontstaat hier een Europese islam?

Anton van Hooff

Floris van den Berg tijdens de Atheïsmedag van het Atheïstisch Verbond, 11 juni 2017 - Foto R. van Elst

en morele afwegingen speelden daar geen enkele rol in. Dat kon de jager-verzamelaar zich ook niet permitteren.

De manier waarop de postmoderne mens met zijn/haar voedselvoorziening omgaat is evenwel van een geheel andere orde en niemand kan ontkennen dat ethiek en moraliteit daar een grote rol in spelen. Zelf ervaar ik een nadrukkelijke mate van immoraliteit in de bio-industrie en dat heeft ten onzent tot een nadrukkelijke wijziging van onze eetgewoontes geleid. En die maatregelen gaan aanzienlijk verder dan de *meatless Monday*. Maar ik kan tegelijkertijd niet ontkennen dat vlees en vis heerlijke voedselsoorten zijn waar ik met moeite afscheid van neem. Me ervan vergewissen of het ei wel een scharrelei en de kip wel een uitloopkip is, is niet langer voldoende om mijn geweten te sussen. We moeten er dus iets mee, ik moet er iets mee. Dat betekent dat we in ernst toe zullen moeten werken naar compleet andere voedingspatronen en eetgewoontes. Uit stamcellen gekweekt vlees zou een geweldige oplossing kunnen bieden omdat daarmee iedere vorm van dierenleed wordt voorkomen. En de vegetarische maaltijd is natuurlijk het grootste alternatief. Het gaat erom dat we de voedingsstoffen die we nodig hebben, tot ons kunnen nemen. En smaak mag dan persoonlijk zijn, je kunt ook nieuwe smaak ontwikkelen. Dat vraagt enkel wat creativiteit en doorzettingsvermogen.

Zo'n gedragsverandering van sinds de oertijd ingesleten patronen is echter niet eenvoudig. Het publiek moet bewust worden gemaakt van het dierenleed dat wij ons permitteren om onze behoefte aan een lekker stukje vlees te bevredigen. Radicale veganisten zoals Floris van den Berg gaan daarin wel heel erg ver. Niet alleen vinden zij alleen vegetarisch eten niet voldoende, maar ze schrikken er ook niet voor terug vleeseters als immorele monsters voor te stellen en het eten van vlees te vergelijken met de holocaust en vleeseters met nazi's.

Dat soort vergelijkingen beogen de vleesetende mens ervan te doordringen dat het doden van dieren voor voedsel moreel onaanvaardbaar is, simpelweg omdat bio-industrie gelijk staat aan dierenleed. Dat laatste is juist en kan niemand ontkennen lijkt mij. En dat we het eten van vlees langzaam maar zeker als moreel onaanvaardbaar gaan beschouwen lijkt me al evenzeer evident. Maar je moet je wel afvragen of dit soort vergelijkingen je doel sneller binnen handbereik brengen en

ik waag dat te betwijfelen. Dat is dus een kwestie van strategie en tactiek.

Nu kun je ook over strategie en tactiek eindeloos delibereren maar veel belangrijker is dat de vergelijking van vlees eten met de holocaust strijdig is met de logica. Sterker nog, een dergelijke vergelijking is een typisch voorbeeld van onzinnelijke redeneren. In de holocaust werden joden vermoord omwille van hun jood-zijn en ze werden (samen met Roma, homoseksuelen en verstandelijk gehandicapten) massaal vermoord door de nazi's op basis van de meest discutabele en vooral onzinnige rassenwetten.

Het doden van dieren voor voedsel is daarmee op geen enkele wijze te vergelijken. Men kan wellicht stellen dat het massaal transporteren van dieren naar slachthuizen bedrieglijk veel lijkt op het transporteren van joden naar vernietigingskampen maar dat is dan ook de enige overeenkomst tussen deze beide fenomenen. Hoewel jodenhaat zich al heel vroeg binnen de menselijke soort manifesteerde is het een totaal ander fenomeen dan het evolutionaire uitgangspunt: eten of gegeten worden.

Sommigen maken hier de vergelijking met slavernij. Harari, die ongetwijfeld een vegetariër of misschien wel een veganist is, vindt zo'n vergelijking in die zin passend dat, zoals de slavenhandelaar geen haat jegens de slaaf koesterde maar omwille van economisch gewin onverschillig tegenover diens lot stond, de vlees etende mens geen haat jegens dieren koestert maar zich al even onverschillig opstelt aangaande het lot van het dier.

De morele superioriteit die Floris van den Berg zichzelf meent te mogen toedichten vind ik toch vooral een typisch geval van zelfoverschatting. We moeten erkennen dat onze omgang met dieren een zaak van moraliteit is maar het past niemand zichzelf moreel superieur aan een ander mens te achten. Dat is niet de manier om geschillen te slechten. Gedrag van meer dan een paar miljoen jaar oud laat zich niet in het tijdsbestek van een Facebookartikelje van een zich moreel superieur achtende scribent omturen naar gedrag dat minder dierenleed met zich meebrengt. Het doel is mij helder, de middelen ook. Mits onzinnelijke vergelijkingen als die met holocaust en nazi's daar maar geen deel van uitmaken.

N.B. De Redactie tekent hierbij aan dat zij in eventueel komende stukken over dit onderwerp - uiteraard ook in stukken over andere onderwerpen - geen passages zal toelaten, waarin ad hominem's, 'Godwins' en scheldwoorden worden gebruikt. Eventueel kan een heel stuk daarom worden afgewezen. Wij hechten aan zakelijke argumenten - u als lezer ook, nemen wij aan.

(Een ad hominem argument beoogt afbreuk te doen aan iemands argumenten door diens karakter, motieven of andere kenmerken/eigenschappen aan te vallen. Een 'Godwin' is een (platte) vergelijking met Hitler of met nazi's of met de Sjoah/Holocaust.)

Pedofiel beduimelen

Anton van Hooff (mini-c.v. op pag. 7)

In het meinumner van dit blad heb ik een beetje begrip gevraagd voor geestelijken die met hun handen en andere lichaamsdelen niet konden afblijven van de jongens die aan hen waren toevertrouwd: ze waren immers zo wereldvreemd opgevoed – 12 jaar in het seminarie – dat ze niet konden omgaan met genegenheden. Zo kwam menigeen op de helling van pedofilie.

En nu heb ik opeens een bewijsstuk in handen van pedofiele hunkering. In mijn nieuwe boek *Lust en liefde. Seksualiteit en erotiek in de Grieks-Romeinse oudheid* moet natuurlijk veel aandacht worden besteed aan wat vroeger discreet werd aangeduid als *l'amour grec* – Gerard Reve sprak nog van de 'Griekse beginselen'. Onder de bronnen die ik gebruik, mag poëzie niet ontbreken. Voor mijn doel heel handig zijn enkele honderden gedichten en versjes over de knapenliefde, verzameld in de twaalfde boekrol van een omvangrijke bloemlezing die in de Byzantijnse tijd is samengesteld. Dit twaalfde deel heeft als aparte titel 'Knapenmuze'. Een volledige Grieks-Duitse uitgave van die Anthologie heb ik al tientallen jaren in mijn boekenkast staan. Dezer dagen nam ik het desbetreffende deel ter hand.

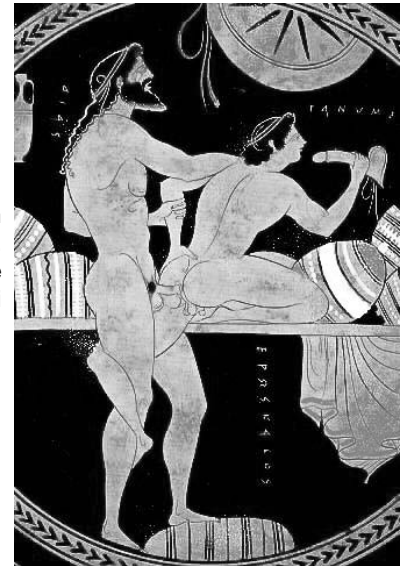
Aan de binnenkant staat het stempel Bibliotheek MISSIEHUIS SVD DEURNE. SVD betekent: van de Orde van het Goddelijk Woord (*Societatis Verbi Divini*).¹ In een missiehuis werden jongemannen opgeleid om het roomse evangelie elders te verspreiden. De aanstaande missionarissen kregen ook een gewone priesteropleiding en daar hoorde toen nog natuurlijk kennis van Grieks en Latijn bij. Latijn was immers de taal van de eredienst. En het Nieuwe Testament was in het Grieks geschreven.

De leraren klassieke talen van het Deurnse missiehuis hadden de bibliotheek van veel antieke teksten laten voorzien – ik heb meer boeken met dat stempel. Die boeken moeten meer voor hun eigen plezier zijn aangeschaft dan tot heil van de leerlingen, want in de klas las men zeker niet de Griekse Anthologie, en al helemaal niet boek 12.

Op zoek naar pittige versjes viel me iets op. Terwijl de andere vier delen geen sporen van gebruik tonen, heeft dit deel op diverse plaatsen vette duimafdrukken. Wat ging er door de pater heen als hij het volgende versje las?

Het stomme dier neukt alleen zijn wijfje, maar wij, wezens met rede, hebben nog iets beters gevonden: neuken in de aars. Allen die het bij vrouwen houden, zijn niet meer dan stomme dieren.

Anaal verkeer van Zeus met zijn lustknaap Ganymedes (met dildo).
Horizontaal: EROS KALOS, Liefde is mooi

Anaal verkeer van sporters (de linker heeft een zegekrans in de hand)

Triootje van twee mannen (donker) en een vrouw; fresco Pompeii.

Geboorte van Venus (Aphrodite) door Botticelli

En kon hij zich vinden in deze scène als hij dacht aan de keren dat hij jongens in bad had bespionneerd?

Gister bij het wassen verhieft zich Diokles zijn roede,
uit de badkuip kwam hij: Aphrodite de uit het schuim geborene.
Als men dat toen op de Ida aan Paris had getoond,
zou hij hem boven de drie godinnen hebben verkozen.

Als classicus herkende hij natuurlijk het thema van de liefdesgodin die volgens de mythe ontstond uit het schuim dat op zee dreef toen daar de afgesneden genitaliën van god Kronos dreven. Een beroemde schildering van Botticelli brengt die verrijzenis in beeld. Bij het Parisoordeel moest de herder van het Idagebergte de gouden appel voor de mooiste geven aan Hera, Athena of Aphrodite. Hij koos de laatste.

Waarschijnlijk kon de lezende pater niet meepraten over de fysieke voordelen van liefde met een jongen boven die met een meisje:

Een sluitspier vind je bij het meisje niet en ook geen
stevige zoen, ook ruikt haar huid niet lekker.
Niet heeft ze lekker geile praatjes of zo'n frisse blik;
als ze dat leert wordt het alleen maar erger.
Van achteren zijn ze allemaal koud, maar het ergste is
je hebt geen houvast voor je tastende hand.

Nou ja, laten we hopen dat de pater die dit met vette duim las, zijn driften alleen intellectueel heeft bevredigd.

¹ <http://www.svdneb.nl/nl/home-2/>

Scheiding van godsdienst en staat gewenst

Ben Warner

Nederland kent de scheiding van kerk en staat. In werkelijkheid wordt hier maar zeer ten dele uitvoering aan gegeven. Ik zou een stap verder willen aanbevelen: de scheiding van godsdienst en staat. Een voorbeeld dat mij tot deze aanbeveling brengt, kan worden aangetroffen in de formatieperikelen en de standpunten van partijen. We schrijven eind mei 2017, als de formateur haar tweede ronde begint, waarbij GroenLinks in het viertal gewenste partijen om tot een meerderheid in het parlement te komen wordt opgevolgd door de ChristenUnie. Van meet af aan was een ieder bekend met de uiteenlopende standpunten van D66 en de CU. De liberaal-democraten huldigen het uitgangspunt, dat een mens zelf de wijze van zijn levenseinde moet kunnen bepalen. De christen-democraten daarentegen vinden dat de levensbeëindiging dient te verlopen via een proces, dat door hun godheid wordt bepaald. Misschien is uitgangspunt een te zwakke betiteling en is er eerder sprake van principes.

Principes zijn acceptabele blokkades

Hoe dan ook, als voor de regeringsformatie nodig is dat van principes moet worden afgeweken, moeten we op voorhand welslagen uitsluiten. Principes verkwanselen je niet, tenzij zware consequenties worden voorzien, die dit noodzakelijk maken. Een oplossing zou kunnen zijn, dat beide partijen de kwestie overlaten aan de individuele keuze en daarmee de vrijheid voor een ieder om voor het een dan wel het ander te kiezen. D66-aanhangers en mogelijk ook aanhangers van andere partijen die de autonome keuze van burgers voor zelfbeschikking zijn toegedaan, zullen hiermee kunnen instemmen. CU-leden en verdere aanhang kiezen voor hun godgeleide procesgang. Even goede vrienden.

Ben Warner is auteur van communicatieboeken, oud directeur Gasunie / Gas Terra, oud-bekleder bijzondere leerstoel strategische communicatie UvA.

Wie praat eigenlijk met wie?

Edoch, zo gaat het niet. Die vrije keuze is nu in het staatsrecht niet gegeven. Het recht aanpassen wijzen de CU en wijdere kringen af. Zij willen niet leven in een rechtsstaat of zelfs een land waarin het recht op zelfbeschikking officieel wordt goedgekeurd. Ziehier een vergaande bemoeienis van kerk met staat en de facto van godsdienst met staat. Er samen binnen de formatie over praten of discussiëren heeft geen zin. D66 zal deze vrije keuze bij individuen leggen, de CU brengt impliciet door de onaantastbaarheid van hun geloofsovertuiging een onaanspreekbare discussiegenoot aan tafel, die een niet onbelangrijk deel van hun partijprogramma heeft 'gedicteerd'. De impasse is daar.

Conclusie

Die scheiding van kerk en staat is er niet. Deze verder voeren tot een scheiding van godsdienst en staat moet voorshands voor nagenoeg onmogelijk worden verklaard. De toename van mensen met een godsdienst die zij hoger stellen dan het staatsrecht moet als een verslechtering worden beschouwd van de wens tot autonomie. Extrapolatie van deze ontwikkeling leidt tot de conclusie, dat er in een land als Nederland of twee staatsrechtvormen naast elkaar zullen ontstaan of dat ons land totaal overgaat tot godsdienstrecht. Zelfbeschikking wordt dan illegaal. Ik zie verder niet in hoe een of ander vredig kan verlopen. De bovenstaande oplossing van 'laat ieder in zijn eigen waarde' is met dit vooruitzicht de enige waarbij een samenleving met respect over en weer voor individuele keuzes handhaafbaar lijkt. Het zou een compromis zijn dat recht doet aan ieders persoonlijke levensvisie.

De Oude Man van de Berg

Een verhaal over een twaalfde-eeuwse sekteleider

Maarten Gorter (mini-c.v. op pag. 9)

De terreurgroep Islamitische Staat stichtte een kalifaat in Syrië. Dit was niet de eerste keer dat een radicaal-islamitische beweging in Syrië voor een conflict zorgde dat tot mondiale problemen leidde. Rashid ad-Din Sinan, bijgenaamd 'De Oude Man van de Berg', was een radicale sekteleider, had grote delen van Syrië in handen en zorgde voor massale terreur en onderdrukking.

De fictie

In 2007 kocht ik de video game Assassin's Creed. Het gaat over de Assassijn genaamd Altaïr die in opdracht van zijn meester Rashid ad-Din Sinan invloedrijke Tempeliers moest doden. Ik was al snel gefascineerd door Rashid ad-Din Sinan, in het spel vaak "Al Mualim" genoemd, dit is Arabisch voor "De Mentor". Rashid ad-Din Sinan wordt in het spel afgebeeld als een charismatische, agnostische, wijze oude man, vooral beroemd om zijn credo: *"Niets is de waarheid, alles is toegestaan"*¹.

Hij is ervan overtuigd dat de vernietiging van de islam en het christendom cruciaal voor de vrede is. Vrede kan volgens hem alleen bereikt worden door het stichten van een nieuwe wereldorde zonder religie, waar hij zelf de leider van is.

Het spel zette mij enorm aan het denken, veel thema's in het spel waren ook onderwerp van discussie in de realiteit. In 2007 kwam Wilders met het plan voor een koranverbod. Iets wat ad-Din Sinan in het spel ook deed. De speler zelf speelt de agnostische Altaïr, een vrijdenker die los is van dogma's en zich tegen ad-Din Sinan keert en vindt dat iedereen mag geloven wat hij of zij wil, zelfs als dat onnozele ideeën zijn.

Een schets van hoe ad-Din Sinan er uit zou hebben gezien

De realiteit

Assassin's Creed was grotendeels gebaseerd op fictie, maar door mijn fascinatie voor ad-Din Sinan begon ik mij te interesseren voor wie hij echt was. Hij werd geboren rond het jaar 1132 in Basra, Irak. Hij kwam al snel in zijn jeugd naar Alamut (ligt in het noorden van Iran); dit was het hoofdkwartier van de zogenoemde "Assassijnse Staat" (1090-1256). Deze was gesticht door Hassan-I Sabbah (1034-1124), leider van een ismaëlitische² sekte. Het gebied van de sekte bestond voornamelijk uit kastelen in Syrië, Irak en Iran met daaromheen veel vijandelijk gebied. Zij werden vaak "Assassijnen" genoemd omdat het verhaal gaat dat zij hasj rookten voordat zij mensen gingen vermoorden. In het Arabisch en het Perzisch werden zij "Hashshashin" genoemd. Het Engelse woord *assassin* is daaraan ontleend. Na zijn opleiding in Alamut ging ad-Din Sinan terug naar Irak waar hij de leider werd van de sekte in zijn geboortestad Basra. Kort daarna werd ad-Din Sinan door de sekteleider Hassan II (? - 1166) in 1162 naar Syrië gestuurd

waar hij als een soort gouverneur de leider werd over het gebied van de Assassijnen in Syrië. Hij vestigde zich in Masyaf, het hoofdkwartier-kasteel van Syrië. Ad-Din Sinan was erg succesvol in het samenbrengen van verschillende Syrische stammen die vaak uit verschillende etnische groeperingen bestonden. Het was daarom erg lastig om die als een eenheid te vormen. Dit was een hoofdrede dat hij zo machtig werd en veel volgelingen kreeg. Er waren veel geruchten over hem, bijvoorbeeld dat hij telepathische krachten had. Waarschijnlijk kwam dit doordat hij een goed werkend postduifstelsel had waardoor hij altijd snel kon reageren op nieuws. Hij verklaarde al vrij snel nadat hij alle stammen bijeen had gebracht, dat er een Dag Des Oordeels zou komen. Hij verbood de sharia en daarnaast verklaarde hij zichzelf tot een profeet. De ismaëlieten geloofden dat een profeet het recht had om de sharia te verbieden. Dit had er mee te maken dat tijdens een eindtijd andere regels moesten gelden. Alleen hij mocht bepalen wat juist was en wat gedaan moest worden. Hij kreeg al snel grote delen van Syrië in handen, voornamelijk in het noorden en oosten (net als Islamitische Staat). Hij verklaarde zijn gebied als onafhankelijk van het hoofdbestuur uit Alamut; hij werd daarom door iedereen als een bedreiging gezien. Zijn hoofdvijand was het militaire genie Saladin (1137-1193) die regeerde over Egypte en meer het westelijk gedeelte van Syrië. Saladin was voor-

Een afbeelding van hoe Hassan-I Sabbah er uit zou hebben gezien

Altaïr in het spel Assassin's Creed

Het kasteel van ad-Din Sinan in Masyaf, Syrië

dat hij nu een alliantie met hem wilde gericht tegen de kruisvaarders onder leiding van Richard Leeuwenhart (1157-1199).

De laatste beroemde actie van ad-Din Sinan was dat hij de nieuw verkozen koning van Jeruzalem, Koenraad van Monferrato (1144-1192), met een aanslag liet doden. Hij liet twee Assassijnen zich als monnik verkleeden, waardoor zij dicht bij hem konden komen en die staken hem toen dood. (In het spel Assassin's Creed wordt dit gedaan door Altaïr). Of dit in samenwerking met Saladin of Richard Leeuwenhart was (Koenraad was een politieke vijand van Richard Leeuwenhart) is onbekend.

Ad-Din Sinan overleed uiteindelijk in 1192. Of dit een natuurlijke dood was of dat hij vergiftigd/vermoord werd is onbekend. Hij werd door het hoofdbestuur vanuit Alamut vervangen door een meer pro-Alamut gezinde vervanger.

Uiteindelijk werden de Assassijnen door het Mongoolse Rijk verslagen in 1256. Zij hebben in 1275 nog even Alamut terug veroverd en een paar maanden bezet. Kort daarna

werden zij volledig verslagen en hebben zij zich volledig opgeheven.

Anno 2017 hebben de ismaëlieten nog steeds volgelingen, door migratie wonen zij nu voornamelijk in Pakistan, Afghanistan en India. Zij hebben nog steeds een imam die leider is van de ismaëlieten, genaamd Aga Khan IV (geboren in 1936). Aga Khan is Arabisch voor "(De) Grote Leider".

Nog even over de fictie

Zoals in mijn verhaal is te lezen, is het spel Assassin's Creed compleet anders dan de realiteit. Toch vind ik dat Assassin's Creed mij en vele andere mensen van de jongere generatie enorm aan het denken heeft gezet. Thema's als totalitarisme, radicaal religieus geweld, tolerantie, vrijheid van gedachten en expressie, agnosticisme, atheïsme en moraliteit komen aan bod. Vrijdenkerij kan op vele manieren verspreid en besproken worden, via: boeken, bladen zoals De Vrijdenker, discussieplatforms, documentaires, maar ook video games zoals Assassin's Creed. Misschien wordt het wel dé manier om jonge mensen in vrijdenkerij te interesseren.

Op YouTube staat een filmpje van 35 minuten waarin alle beelden van Rashid ad-Din Sinan in het spel Assassin's Creed te zien zijn, ziehier de link:

<https://www.youtube.com/watch?v=hbFNXWGAohQ>

Op Youtube is ook het complete bijna drie uur durende spel Assassin's Creed te zien. Dit is de link:

<https://www.youtube.com/watch?v=guBvc-RPMnY>

¹ Dit is gebaseerd op het motto van Hassan-I Sabbah dat volledig luidde: "Niets is de absolute realiteit, alles is toegestaan."

² Ismaëlisme is een stroming binnen het sjiïsme, beide geloven dat imams de opvolgers waren van de profeet Mohammed. Ismaëlieten vinden alleen dat de opvolging stopt na Ismaël de 7e imam, de meeste andere sjiitische stromingen gaan uit van 12 imams.

Ruige reflecties over Jostein Gaarder - *De wereld van Sofie*

Floris van den Berg

(mini-c.v. op pag. 4)

Beter dan heilige boeken

Stel je een wereld voor waarin de Bijbel, de Koran en de Torah – en al die andere literaire rommel, als het boek van Mormon, *Dianetics*, *the Modern Science of Mental Health* – vervangen zijn door *De Wereld van Sofie*. Stel je voor dat in hotelkamers *De wereld van Sofie* lag, dat er zondagsschool was waar mensen *De wereld van Sofie* bestudeerden, dat mensen zich geïnspireerd door dat boek 'sofisten' noemden. Dat Gaarder wordt gezien als wereldleraar. Dat mensen toch wel één keer in hun leven naar Noorwegen moeten zijn geweest. Dat in boekhandels de New Age en esoterieafdeling verdwenen zijn. Dat uitgevers floreren door de grote afname van filosofieboeken. Dat er rivaliserende groepen zijn van enerzijds mensen die menen dat je *De wereld van Sofie* het best in het Noors kunt bestuderen en dat er in vertalingen veel weg valt. En

Dit artikel is
ingekort door
de Redactie.

anderzijds mensen die menen dat het gaat om de inhoud en dat die niet aan het Noors gebonden is. Filosofie wordt op alle scholen onderwezen. Filosofie-faculteiten floreren. Meningsverschillen tussen mensen worden beslecht in debat door weldoordachte argumentatie. Kortom, zo'n wereld is een betere wereld. *De wereld van Sofie* laat ons denken over een realiseerbare utopie op aarde.

Inspiratie tot filosoferen

De wereld van Sofie verscheen in 1991, inmiddels zijn we 26 jaar verder. Het boek is een *everseller*, over de hele wereld, alhoewel ik vermoed dat in landen die gebukt gaan onder autoritaire onderdrukking – zoals Saudi-Arabië, Noord-Korea, Syrië, Afghanistan, Iran – dit boek niet gemakkelijk te verkrijgen is en niet vertaald is in de desbetreffende taal.

Opvallend is dat er geen (mij bekende althans) nieuwe alternatieve geschiedenissen van de filosofie voor jongeren zijn verschenen. Wel zijn er tal van thematische filosofieboeken voor jongeren, maar er is geen inleidend overzichtswerk. Het is ontzettend moeilijk om een helder en toegankelijk overzichtswerk over de geschiedenis van de filosofie te schrijven. *A History of western philosophy* van Bertrand Russell is een voorbeeld van een prachtig geschreven inleiding, maar die is van de jaren veertig van de 20ste eeuw.

Toen ik geschiedenis en Japanologie studeerde, maar nog geen filosofie, was mijn eerste overzichtsboek van de geschiedenis van de filosofie Hans Joachim Störig, *Geschiedenis van de westerse filosofie*. Ik las dat en nam mij voor ook meteen de belangrijkste primaire boeken te lezen. Zo las ik de dialogen van Plato, nog steeds lees ik af en toe een werk uit de 'canon' van de westerse wijsbegeerte – ik ben geen expert geworden in de geschiedenis van de filosofie. Ik vond Störig *mind-blowing*! Wat een vergezichten gingen er voor mij open! Een jaar later, tijdens mijn eerste verblijf in Kyoto in Japan, las ik Russell's *A History of Western Philosophy*. Dat deed mij besluiten dat ik serieus verder wilde met de filosofie, in de traditie van de Verlichting.

Mijn ontdekking van de wereld van Sofie

In Kyoto hunkerde ik naar filosofie. In de boekhandel was er een kleine sectie Engelstalige filosofieboeken. Ik kocht er onder andere de *The Oxford Companion to Philosophy* van Ted Honderich die inmiddels bijna uit elkaar valt door gebruik, de *Basic Writings of Bertrand Russell* en *Sophie's World. A Novel about the history of philosophy*.

Recent was het een speurtocht in onze bibliotheek (Bibliotheca Florana) om het boek van Jostein Gaarder ▲ terug te vinden. Met plezier heb ik er weer in zitten bladerlezen. Het openingscitaat van Goethe laat zien waar het Gaarder om te doen is: '*Hij die geen lering kan trekken uit 3000 jaar leeft van de hand in de tand.*' Zonder kennis van de cultuurgeschiedenis is het leven dat we leven oppervlakkig. Kennis van filosofie geeft meer inzicht in het project dat de mensheid aan het doen is. Het klinkt mooi, maar aan de andere kant: hoe zou het zijn als we in het onderwijs geen enkele aandacht aan alle fouten en oorlogen zouden wijden en alleen de best beschikbare kennis en meest verheven ideeën zouden overdragen? Laat die oorlogen achter ons, laat de nationale geschiedenissen links liggen en, vooral, laat de religie voor wat het is. Zou het niet juist een enorme bevrijding zijn om als mens niet belast te zijn met de loden last van de bloedoordrenkte geschiedenis?

Gaarder kijkt met een modern humanistisch perspectief naar de geschiedenis van de filosofie. Zo heeft hij oog voor het gebrek aan vrouwen in de canon en voor wat filosofen als Aristoteles voor lelijks over vrouwen zeggen. Gaarder besteedt aandacht aan

de opkomst van de wetenschap, de invloed van techniek, en, en dat is vrij nieuw in overzichtswerken, aan de milieuproblematiek. In één alinea stipt Gaarder de Noorse filosoof Arne Naess aan. Naess is een logicus en pionier in de milieufilosofie. Naess ontwikkelde de concepten *deep ecology* en *ecosofie*. Naess beseft hoe ernstig de mensheid de ecosystemen verstoort. Een manier om daar wat aan te doen was om onze houding tegenover de natuur drastisch te veranderen. Gaarder schrijft: '*Veel ecofilosofen in de westerse wereld hebben gewaar-schuwde dat de westerse beschaving als totaliteit op een wezenlijk verkeerd spoor zit en race't naar een frontale botsing met de grenzen van wat onze planeet kan verdragen. Zij hebben geprobeerd om onderzoek te doen dat dieper gaat dan de concrete gevolgen van vervuiling en milieuverwoesting. Er is iets fundamenteel fout in het westerse denken, stellen zij.*' (p. 384). Het is makkelijk om vanaf de zijlijn te roepen dat iets anders had gemoeten. Maar toch: ik vind het jammer dat Gaarder niet ook de dierethiek heeft aangestipt, al was het maar met één alinea, zoals met de milieufilosofie.

Waar verder als je *De wereld van Sofie* uit hebt? Voor wie niet over een enorm doorzettingsvermogen en een hoge saaiheidstolerantie beschikt is het geen goed plan om een lijst met primaire werken te lezen. *De wereld van Sofie* is qua stijl fundamenteel anders dan het merendeel van de filosofie. Tijdens mijn studie filosofie heb ik me knarsetandend door de verplichte literatuur heen gewerkt. Absoluut dieptepunt was Martin Heidegger en ik heb me dan ook voorgenomen nimmer meer een werk van deze nazi en charlatan te lezen. Leesplezier – dat is wat ik mis in zoveel primaire filosofie. Als opvolger van *De wereld van Sofie* beveel ik *De rivier van Herakleitos. Een eigenzinnige visie op de wijsbegeerte* aan, van Etienne Vermeersch en Johan Braeckman. Dat boek is helder geschreven, het behandelt zowel scepticisme, humanisme, atheïsme, milieufilosofie als dierethiek. Eerlijk gezegd vind ik het beter dan *De Wereld van Sofie*, want het is geschreven vanuit een consistent kritisch rationalistisch perspectief. Er zit echter geen romanverhaal in.

Filosofische vragen uit De wereld van Sofie

Nu dan enige reflecties over de inhoud van het boek en over de vraag wat filosofie is. Het boek begint met vragen, bedoeld om Sofie (en de lezer) zelfstandig aan het denken te zetten.

Sommige van die vragen tonen de preoccupatie met de theologie. Sinds de Verlichting echter is er een deel van de filosofie dat zich heeft bevrijd van de kluisters van theologie en metafysica.

Voor Verlichtingsfilosofen is maar een deel van de vragen zinnig. Ik loop de vragen langs.

- *Wie ben ik?* Dat is een existentieel filosofische en belangrijke vraag.
- *Waar komt de wereld vandaan?* Dit is een natuur- en sterrenkundige vraag. Het is geen zinnige vraag, los van de natuurkunde. De taalfilosofie in de twintigste eeuw heeft laten zien dat lang niet alle vragen die grammaticaal kunnen worden gevormd zinnig zijn. Soms is dat voor iedereen duidelijk, zoals: welke kleur heeft snelheid? Of welke vorm heeft liefde?
- *Wat is het belangrijkste in het leven?* Dat is een vraag om over te filosoferen. De vraag is of dit voor iedereen hetzelfde zal zijn.
- *Als je basisbehoeften bevredigd zijn, is er dan nog iets wat iedereen nodig heeft?* Goede vraag. Ik ga voor de filosofen die beweren dat het vrijheid is. De filosofen worden hierin gesteund door (geluks)psychologen die aangeven dat hoe meer vrijheid mensen hebben, hoe gelukkiger mensen worden.
- *Hoe is de wereld geschapen?* Dit is weer een onzinnige, theologische, vraag en bovendien een *loaded question* (vooringenomen vraag). *Created* impliceert immers een maker.
- *Zit er een wil of bedoeling achter wat er gebeurt?* Dit is een vraag die al beantwoord is: nee. De universum heeft geen zin of nut. Het leven is ultiem zinloos en absurd. De enige zin van het leven is de zin die je er zelf aan geeft.
- *Is er leven na de dood?* Dit is geen serieuze filosofische vraag. Het is een pseudofilosofische vraag, een puur wetenschappelijke vraag. Een

vraag die een duidelijk antwoord heeft: nee. Er is geen leven na de dood.

- *Hoe kunnen we die vragen beantwoorden?* Dit is een filosofische kwestie. Filosofie gaat vooral om hoe aan kennis en inzichten wordt gekomen: epistemologie. Filosofie gaat over het bepalen van welke vragen wel en welke niet zinnig zijn en via welke kenmethode een vraag beantwoord kan worden.
- *Hoogst belangrijk: hoe moeten we leven?* Dat is inderdaad de meest belangrijke filosofische vraag. Het is een vraag van de ethiek. In het boek van Gaarder wordt aan de

ethiek weinig aandacht besteed. Een voorbeeld van een moderne filosoof die deze vraag doordenkt is de filosoof Peter Singer. Hij schreef ook het boek *How are we to live?* Het antwoord dat Singer geeft is simpel, maar veeleisend: doe zo min mogelijk schade aan anderen (inclusief niet menselijke wezens) en probeer daarnaast substantieel goed te doen aan anderen. Opvallend is dat Singer niet primair streeft naar zoveel mogelijk geluk van het individu. Hij is daar niet op tegen en het maakt zeker deel uit van het concept van het goede leven, maar Singer gaat het erom dat alle belangen evenveel meetellen volgens het

principe *equal consideration of equal interest*. Peter Singer werkt dierethiek uit en dat leidt tot de voor velen contra-intuïtieve en vervelende conclusie dat filosoferen niet vrijblijvend is, maar noodzakelijk leidt tot onder andere veganisme. Als ik een bezwaar of tekortkoming in het boek van Gaarder zie, dan is dat de vrijblijvendheid van filosoferen. Op een punt laat Gaarder stevige kritiek horen: de alomtegenwoordigheid van New Age en pseudowetenschappen. In boekhandels overtreft deze troep de afdeling filosofie vele malen – al bestaat filosofie natuurlijk ook uit een onnoemelijke hoeveelheid bagger. Dat is dan ook mijn tweede bezwaar tegen Gaarder. De geschiedenis van de filosofie is vooral de geschiedenis van mentale blunders, van dwalingen, fouten en doodlopende wegen. Er is wel degelijk een opgaande leergang in de filosofie. Vanaf de Verlichting is filosofie eindelijk vrij van de molensteen van religie en met de opkomst van de wetenschap neemt het kennispotentieel van de mensheid exponentieel toe.

Theo- en mythologie

'[Sofie] had op school geleerd dat God de wereld schiep.' Dat is een zin waar ik over struikelde – al is dat geen kritiek op Gaarder; hij beschrijft blijkbaar hoe het er op een school in Noorwegen aan toe gaat. Hoe kun je op school nu leren dat God de wereld geschapen heeft, terwijl dat een mythe is, geen

wetenschappelijke theorie? Moet onderwijs niet wetenschappelijke kennis overdragen in plaats van mythes alsof het kennis is?

Een citaat uit het boek: *'Je kunt niet uitvinden of er een god is en of er leven na de dood is door in een encyclopedie te kijken.'* (p. 12). Volgens mij wel. In een waarheidsgetrouwe encyclopedie, zoals de *Encyclopedia Britannica*, zou idealiter moeten staan dat er geen bewijs is voor god. Maar het hangt ervan af in welke encyclopedie je kijkt. Als je in de *The Catholic Encyclopedia* kijkt, krijg je een ander antwoord. Je hebt dus metakennis en inzicht nodig om te snappen waarom de ene encyclopedie beter is dan een

andere. Kennis van filosofie en cultuurgeschiedenis helpt daarbij. Het lijkt erop alsof Gaarder wat mild is jegens de theologie en het christendom – onterecht meen ik.

Reacties van scholieren

Voor veel lezers is het boek van Gaarder de eerste (en wellicht ook enige) aanraking met filosofie. Het is leuk om te zien dat er op internet tal van boekverslagen van jongeren over dit boek te vinden zijn. Ik vind het dapper dat jongeren zich door zo'n boek hebben geworsteld. Enkele reacties:

Scholier: "Het is een cultuurgebonden boek. Een West-Europees-cultuurgebonden boek. Alleen de Europese filosofen komen aan bod, er wordt amper aandacht besteed aan niet-Europese godsdiensten en culturen. Juist de vergelijking (en de achterliggende reden daarvoor!) tussen het verschil in denken en de gedachten zelf van niet-westerse werelden was interessant geweest." Heel goed dat de lezer hiermee op de proppen komt. Ik

acht precies hetzelfde toen ik filosofie ging studeren. Daarom heb ik niet-westerse filosofie en religie bestudeerd, Chinese, Japanse, Indiase intellectuele tradities. Hoewel ik er wel wat van heb opgestoken, ben ik tot de conclusie gekomen dat datgene wat essentieel is voor filosofie, namelijk rationele argumentatie binnen een methodologisch naturalistisch raamwerk met als kernwaarde de vrijheid van het individu, een traditie is die alleen in het westen is ontwikkeld. Veel van wat er in overzichtswerken filosofie wordt behandeld is in mijn ogen dan ook geen filosofie.

Scholier: 'In het boek wordt heel wat aandacht besteed aan dingen die eigenlijk weinig met filosofie te maken hebben, zoals kunst, maar ook aan Newton, Darwin, Freud en de Big Bangtheorie.' Dat is een interessante observatie, want het leidt tot de reflectie over wat het wezen van de filosofie is. Filosofie kenmerkt zich doordat er geen eenduidige definitie is van wat het is. Een geschiedenis van filosofie is eigenlijk een ideeëngeschiedenis.

Bij het ter hand nemen van *De wereld van Sofie* bedacht ik hoe geweldig het zou zijn als alle middelbare scholieren dit boek niet alleen gelezen hadden, maar ook zodanig bestudeerd hadden dat ze de kennis die erin staat ook paraat hebben en dat ze de ideeën ook kunnen toepassen. Als je namelijk de filosofen kent en weet met wat voor ideeën zij kwamen heb je een raamwerk om naar de wereld te kijken. Zodoende pleit ik ervoor om dit boek toe te voegen aan het curriculum op de middelbare school.

Leesplezier

Ik heb *De wereld van Sofie* met veel plezier gelezen. Het boek geeft kennis, zet aan tot denken, het leest plezierig en het zet niemand aan tot terrorisme. Het is geheel terecht een bestseller. Ik moet bekennen – als schrijver van populair filosofische boeken die niet zo heel erg populair blijken te zijn – dat ik enigszins jaloers ben op het ongekende succes van Jostein Gaarder. Maar ik gun het hem van harte.

Oproep voor THEMANUMMER PSEUDORELIGIES

Er wordt me wat af-geloofd in Nederland

Veel mensen denken tegenwoordig dat ze niet geloven, terwijl ze dat wel doen. De onstuitbare ontkerkelijking betekent dan ook niet zonder meer een afname van geloof. De leegte van zielen wordt gevuld met allerlei pseudo-religie, die zich vaak hult in het gewaad van wetenschap. Aansluitend op actueel taalgebruik zouden we van nep-religies kunnen spreken. Het duidelijkste voorbeeld is de antroposofie, de leer van Rudolf Steiner (1861-1925). Er is een grote (blanke) toeloop naar de zogenaamde Vrije School – met een rigide pedagogie die de computer taboe verklaart. De 'kerk' van de Scientology-beweging is een recenter voorbeeld van een pseudo-godsdienst. En in kringen van natuuraanbidders en alternatieve helers wordt heel wat af-geloofd. Voor het **novembernummer** van De Vrijdenker worden bijdragen gevraagd over zulke alternatieve geloofsrichtingen en quasi-religieuze bewegingen. Neem voor het schrijven kennis van de aanwijzingen voor auteurs op pag. 3. Wij wensen u veel inspiratie toe en danken u bij voorbaat van harte voor uw bijdragen.

217 NL www.angels-heaven.org Alb. 4441
7000 bladzijden www.angels-light.org 5000 plaatjes

De Redactie

Zelf en wereld volgens Montaigne (1)

Zijn wereld – zijn bewonderaars

Sicco Polders

De *Essais*¹ van Michel Eyquem de Montaigne (1533-1592) baarde opzien. Fundamentele pijlers van het Westerse denken, zoals de superioriteit van de eigen beschaving en het vertrouwen in de menselijke rationaliteit, bestreed Montaigne met verve. En ook nu heeft hij ons nog veel te vertellen. Meesterwerken zijn tijdloos en het doel dat hij met zijn boek voor ogen had – zichzelf te willen beschrijven – lijkt naadloos te passen in deze tijd van selfies en internetprofielen. In de *Essays* draait alles om hem. Montaigne woonde op zijn kasteel met zijn moeder, zijn vrouw en zijn dochter, maar hij noemt hen zelden of nooit. Desalniettemin gaat hij intellectueel veel verder dan de moderne narcist. Zijn drang zichzelf te leren kennen, had als doel iets te onthullen van de essentie van het mens-zijn.

Vooruitgang en conflict

Ten tijde van Montaigne was er sprake van grote vooruitgang van kennis en wetenschap, die als zowel verwarrend als bevrijdend werd ervaren. De verhalen van ontdekkingsreizigers spraken tot de verbeelding, maar ze relativeerden tegelijkertijd de superioriteit van de eigen cultuur. De wetenschap bloeide als nooit tevoren, waarbij sommige theorieën krenkend waren voor het mensbeeld, zoals de berekeningen van de Poolse astronoom Nicolas Copernicus, die de aarde uit het middelpunt van het heelal hadden gestoten. Ook nu verloopt de wetenschappelijke ontwikkeling in sneltreinvaart, de mens soms in verwarring achterlatend. We kunnen naar Mars reizen, maar overzien we de gevolgen daarvan? We kennen het menselijke DNA en zijn zelfs in staat het te veranderen, maar hebben we een antwoord op de bijbehorende morele vragen? Montaigne lezen is waardevol, omdat hij kennis relateert en een scherp oog heeft voor de menselijke drang naar altijd meer. Tegenwoordig zijn prestaties maatgevend en cijfers veelbepalend, waarmee het menselijke dreigt te worden verdrongen. Zijn teksten geven blijk van een grote liefde voor de (onvolkomen) mens, en niet te vergeten het dier. Men mag gerust stellen dat er vóór Montaigne niet zo treffend en inlevend over dieren werd geschreven.

Montaigne ► leefde te midden van bloedige opstanden, religieuze conflicten en heksenvervolgingen. In 1572 werd het verzet van het Franse volk tegen de belasting op zout wreed onderdrukt en de inquisitie maakte jacht op de hugenoten, met als dieptepunt de Bartholomeusnacht en de daarop volgende moordpartijen die duizenden slachtoffers eisten.

In de zestiende eeuw was er in Frankrijk en in de omringende landen geen garantie op vrijheid, zelfs niet van denken. Montaignes moedige houding en scepticisme tegenover religie zijn nog steeds inspirerend. Het huidige Europa is er beter aan toe, met al meer dan zeventig jaar geen grote onderlinge oorlog. Maar van een bestendige vrede is evenmin sprake. Europa voert oorlog op veilige afstand, waarbij het dagelijkse leven van de Europeaan niet of nauwelijks wordt verstoord. Behalve dan door de miljoenen vluchtelingen die hier naar toe willen en de terroristische aanslagen die de samenleving proberen te ontwrichten, met als gevolg dat sommige vrijheden onder druk staan. Net als Montaigne ontkomen we er niet aan een positie in te nemen ten opzichte van de eigentijdse ontwikkelingen. En net als hij hebben we de keuze - en misschien wel de opdracht - de eigen vrijheid te bewaren, zonder dogmatisch of onmenselijk te worden.

Geestelijke onrust

Montaigne schreef zijn essays nadat hij jarenlang als politicus en soldaat had gediend. Op achtendertigjarige leeftijd voelde hij de noodzaak zich af te zondere en zowel de wereldse ellende als de dagelijkse beslommingen de rug toe te keren. De eerstvolgende tien jaar van zijn leven woonde hij in een van de torens van zijn kasteel. Zijn dagen bracht hij door met het lezen van boeken uit zijn eigen, uitgebreide bibliotheek of met het bijwonen van de heilige mis in zijn privékapel. Een nis in zijn slaapkamer zorgde ervoor dat hij zelfs wanneer hij ziek of lui was, getuige kon zijn van de dienst één verdieping lager. Montaigne hoopte op geestelijke rust, maar na een aantal jaren van afzondering vergeleek hij zijn geest met een op hol geslagen paard. Hij dacht het te temmen door alles op schrift te zetten. De *Essays* bevat een schat aan inzichten, ook al wilde Montaigne geen boek schrijven waar mensen iets van konden leren. Hij achtte intellectuele bezigheid niet noodzakelijk voor een goed leven: “Illiterati num minus nervi rigent” (Wordt het lid van een ongeletterde soms minder stijf?).² Toch schreef hij meeslepend over filosofie, schetste een helder tijdsbeeld, en gaf hij tegelijkertijd blijk van een scherp inzicht in de menselijke psyche.

Bewonderd en geheeld

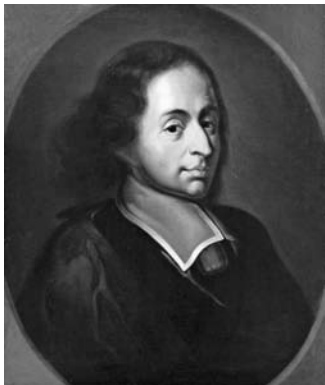
Veel lezers noemen Montaigne een intieme vriend, zonder wie het leven een stuk zwaarder zou zijn.³ Dat geldt ook voor mij. De wijze waarop hij zichzelf in de *Essays* portretteert is

Sicco Polders (1966) is filosoof. Hij geeft colleges, onder meer voor de Universiteit van Amsterdam, op het gebied van ethiek en wetenschapsfilosofie. Hij is een bewonderaar van Montaigne, Kant, Schopenhauer en Nietzsche.

De tekst maakt onderdeel uit van de te verschijnen bundel 'Met Montaigne in het achterhoofd'.

innemend, uitnodigend en inspirerend. Meer dan vierhonderd jaar na de eerste uitgave spreekt het boek nog steeds tot de verbeelding. Het wordt gelezen en geroemd door grote schrijvers, kunstenaars, politici en filosofen en door de gewone sterveling – zoals ik. De gedachten van Montaigne zijn herkenbaar en universeel. Een enorme prestatie voor iemand die zich van de wereld afwendt om zich geheel aan zichzelf te wijden. De hedendaagse Duitse filosoof Rüdiger Safranski zei ooit: “De mens keert zich in zichzelf en verliest de wereld, en hij gaat de wereld in en verliest zichzelf.”⁴

Montaigne overkwam geen van beide.

Montaigne werd niet alleen bewonderd, maar ook gehékeld. De Franse denker ◀Blaise Pascal (1623-1662) had een dubbele houding ten opzichte van de *Essays*. Het boek had hem sterk beïnvloed en veel indruk op hem gemaakt, maar evenzeer ergerde hij zich aan Montaignes vrijzinnige en sceptische houding. Terwijl Pascal

hem juist erkentelijk had moeten zijn. In zijn beroemde *Pensées* (Overpeinzingen) staat: “Dat alle ellende van de mensen alleen daaruit voortkomt, dat zij niet rustig in hun eigen kamer kunnen blijven.”⁵ Laat dat nu net zijn wat Montaigne tien jaar lang deed.

Montaigne werd vaker bekritiseerd, zoals door de wiskundige en filosoof René Descartes▶ (1596-1650). Als rationalist pur sang was Descartes niet gewend goed om zich heen te kijken. Vandaar Montaignes observatie dat, als wij met onze kat spelen deze zich misschien wel meer met ons vermaakt dan wij met haar, voor hem abracadabra was. Descartes was niet de enige die moeite had met Montaignes opvatting dat de mens een feilbaar wezen is en gelijkwaardig aan andere dieren. De katholieke kerk zette de *Essays* op haar beruchte Index. Opvallend is dat ook het werk van Descartes op deze lijst stond. Terwijl hij toch druk in de weer was geweest het bestaan van God te bewijzen. Desondanks had hij de kerk geschoffeerd: Gods bestaan hoefde immers niet te worden bewezen. Het cartesiaanse godsbewijs botste net als Montaignes vrijzinnige geloof met het kerkelijk dogmatisme.

De gok van Pascal

“Onwetendheid en zorgeloosheid, ach, wat vormen die toch een zacht, aangenaam en gezond kussen om een weldenkend hoofd op te laten rusten!”⁶ Het was vooral deze zin van Montaigne waarvan de Duitse filosoof Friedrich Nietzsche▶ (1844-1900) meende dat die Pascal had verontrúst. In een van zijn talloze aforismen⁷ schreef Nietzsche dat niemand meer behoefte had aan een comfortabel hoofdkussen dan Pascal. Waarom dacht hij dat? Omdat Pascal zelf zondig was. De katholieke filosoof en theoloog had een nogal pragmatische

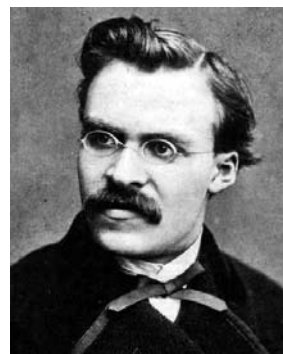
houding ten opzichte van geloven. Hij probeerde niet het bestaan van God te bewijzen, dat was toch tot mislukken gedoemd, maar vroeg zich af wat beter was: wel of niet geloven in God? Wél natuurlijk, want indien God bestaat, wordt de gelovige beloond met eeuwigdurende zaligheid, terwijl voor de ongelovige verdoemenis wacht. In het geval dat God niet bestaat, is er ook geen man overboord, want het geloof heeft dan tot een deugdzaam leven geleid. Deze redenering kon Nietzsche niet verkroppen. Pascal was een van de meest verwerpelijke christenen omdat hij, zoals kenmerkend voor het christendom, mensen uit angst wilde laten geloven, en bovendien hen inwreef dat Gods bestaan niet bewezen kan worden. Pascal wilde zoveel twijfel zaaien, dat niet geloven geen keuze meer kon zijn. Dat hij hiermee Gods bestaan in twijfel trekt, is in de ogen van het christendom een zonde.⁸ Vandaar Nietzsches constatering, dat het angstige en bezorgde hoofd van Pascal baat zou hebben bij een comfortabel kussen om de onrustige nachten op door te brengen.

Eerlijkheid

In tegenstelling tot Descartes en Pascal had Nietzsche veel waardering voor Montaigne. Wellicht vreemd, aangezien Montaigne zijn katholiek-christelijke overtuiging uitvoerig beschrijft, evenals zijn verlangen naar zorgeloosheid. Het laatste waarvoor men achting verwacht van een filosoof die God voor dood verklaarde en het verlangen naar rust een symptoom van ziekte noemde. Bij Nietzsche aan zorgen geen gebrek. Zijn werk is het enige dat mij letterlijk hoofdpijn geeft. Dat heeft te maken met de indringendheid en de compromisloze eerlijkheid. Dat is ook wat Nietzsche zo bevalt aan Montaigne: diens eerlijkheid. In Nietzsches *Oneigentijds beschouwingen* staat een vernietigende cultuurkritiek. Vooral de derde beschouwing, *Schopenhauer als opvoeder*, is meesterlijk. Op zijn bekende lyrische wijze en met een groot gevoel voor retoriek, beschrijft Nietzsche hoe de cultuur ten onder gaat aan de laffe en luie houding van zijn tijdgenoten die als kuddedieren leven. Het enige dat redding kan bieden, is het genie dat weet hoe het leven te leven: volmondig ja zeggen, zonder gehinderd te worden door de op angst gebaseerde moraal of religie. De mensheid heeft tot taak enkele grote mensen voort te brengen, met wie hij ook zichzelf bedoelt. Dat dit geen geval was van zelfoverschatting, blijkt onder meer uit zijn tijdloze cultuurpessimisme. De volgende passage illustreert zijn bijzondere gave over de geschiedenis heen te kijken: “Hoe groot moet de tegenzin van de latere generaties zijn om zich bezig te houden met de nalatenschap van een periode waarin geen levende mensen, maar op openbare meningen drijvende pseudomensen het voor het zeggen

hadden; zodat ons tijdperk voor een ver nageslacht misschien nog eens het duisterste en onbekendste, want onmenselijkste hoofdstuk van de geschiedenis zal worden.”⁹ Zou onze huidige tijd hier ook niet voor in aanmerking komen?

Zelf heeft Nietzsche behoefte aan een ‘wegwijzer’ en ‘tuchtmeester’. Geen poseur, maar iemand die nietsontziend eerlijk is. Hij vond zo een oneigentijds persoon in de

Duitse filosoof Arthur Schopenhauer (1788-1860). Van hem leerde hij eerlijk en eenvoudig te zijn, zowel in denken als in leven. Maar er was één filosoof die hij nog hoger aansloeg, en dat was Montaigne. Nietzsche schrijft: "Dat zulk een mens geschreven heeft, daardoor is het genot van op deze aarde te leven werkelijk vergroot."¹⁰ Ik denk dat Nietzsche goed aanvoelde dat Montaignes ideeën, zoals zijn sceptische houding tegenover alle kennis, zijn belangstelling voor zichzelf en tegelijkertijd voor de mens in het algemeen, zijn deïsme, zijn liefde voor vrijheid en gelijkwaardigheid - zowel tussen mensen onderling als tussen mens en dier - en zijn voorkeur voor het ongecompliceerde leven ter voorbereiding op een goede dood, niet een dergelijke indruk zouden hebben gemaakt, zonder de nog nooit eerder vertoonde eerlijkheid waarmee hij erover schrijft.

Om te eindigen in de stijl van Montaigne een Latijns citaat uit *Oneigentijdse beschouwingen*, waarmee Nietzsche Montaigne typeert: "Alii laetus, sibi sapiens." Hij was vrolijk voor een ander en wijs voor zichzelf.¹¹

¹ Montaigne schreef twintig jaar aan zijn *Essais*. Het werk is in die periode viermaal uitgegeven in verschillende steden en steeds in een verschillende vorm. Ik gebruik de Nederlandse vertaling van Frank de Graaff, uitgegeven bij Boom in 2001, de derde druk. Hierin staat een toelichting over de verschillende versies van de *Essais*. Ik verwijst in het vervolg naar de Nederlandse titel, *Essays*.

² Montaigne, *Essays*, vert. Frank de Graaff, Uitg. Boom: Amsterdam, 2001, p. 566.

³ Bijvoorbeeld de legendarische Orson Welles: 'Zoals anderen lezen in de Bijbel, sla ik minstens een keer per week de *Essays* open en lees een paar bladzijden. Ik zoek zijn gezelschap, zo'n beetje als je uitziet naar een vriend. Een grotere vreugde ken ik niet'. Zo moet je Montaigne lezen.

⁴ Safranski, R., Heidegger en zijn tijd, Uitg. Contact, 2002, p. 204.

⁵ Vrij vertaald uit Pascals *Pensées*

<http://www.gutenberg.org/files/18269-h/18269-h.htm>
Geraadpleegd 3 februari 2017

⁶ Montaigne, *Essays*, vert. Frank de Graaff, Uitg. Boom: Amsterdam, 2001, p. 1268.

⁷ Nietzsche, F., Morgenröthe, C. G. Naumann Verlag: Leipzig, 1909, Aforisme 46.

⁸ Nietzsche, F., Morgenröthe, C. G. Naumann Verlag: Leipzig, 1909, Aforisme 89.

⁹ Nietzsche, *Oneigentijdse beschouwingen*, vert. Thomas Graftdijk, Uitg. De arbeiderspers, 2008, p. 178.

¹⁰ Nietzsche, *Oneigentijdse beschouwingen*, vert. Thomas Graftdijk, Uitg. De arbeiderspers, 2008, p. 187.

¹¹ Nietzsche, *Oneigentijdse beschouwingen*, vert. Thomas Graftdijk, Uitg. De arbeiderspers, 2008, p. 188.

Weerstand

Tine Dorothy Kooiman

Als je bij de club hoort van gelovigen, dan heb je een streepje voor. Hoor je niet bij dat rariteitenkabinet dan voel je weerstand. Vooral als je eerlijk bent en volmondig zegt dat je atheïst bent. Normaal loop je er niet mee te koop, alleen als het ter sprake komt. 'Zeg,' zeg ik. 'Met welke boot¹ gaan jullie?'

'Hoezo? Ga je ook naar de overkant?'

'Ja!'

'Wat ga jij dan doen?'

'Spreken in Houten. Ik ga naar de Atheïsmedag.'

'Wat?'

In no time was er weer een nieuw oorlogje aan de gang. Ineens was ik niet normaal maar abnormaal.

Omdat ik op een verjaardagsfeestje was, probeerde ik de oplaaierende discussie in de kiem te smoren.

Viel niet mee omdat weer een ander zich ermee begon te bemoeien.

'God is gek.² Schandalig!'

Toen ik het bericht deelde op Facebook over de Atheïsmedag had ik al mijn twijfels. Je doet het, maar je weet dat er een zwart randje komt aan het bericht dat je gestuurd hebt.

Het lijkt of het percentage van ongelovigen stijgt. Toch is het nauwelijks zichtbaar in de echte wereld. En spreek je voor eigen parochie, dan nog kun je

Tine Dorothy Kooiman (Texel, 1947) spreekt tijdens de Atheïsmedag op 11 juni 2017. Zij is gepensioneerd, heeft o.a. 35 jaar op een notaris kantoor gewerkt en is columnist geweest bij de senioren site Goedenwel van Achmea.

Foto: R. van Elst

de vijandigheid voelen als je expres overdreven je verhaal over het geloof doet. Geloven in een god gaat mijn verstand te boven. We kunnen toch nog wel nadenken? Zachte heelmeeesters maken stinkende wonden. Daarom wordt het tijd dat wij, atheïsten, eens lef gaan tonen. En waarom toch die zoetsappige interviewers? Ook daar zitten ongelovigen onder, maar nooit hoor je ze zeggen dat ze het volkomen krankzinnig vinden dat je gelooft. Geen diepgaande gesprekken, ze zijn allemaal bang om een kopje kleiner gemaakt te worden. Ze gaan met de kudde mee. Zelfs de kranten houden zich stil.

De stem van een atheïst zou luider moeten klinken. Misschien dat er dan beter geluisterd wordt en ook de deuren van de media wijder open gaan staan.

¹ Tine Dorothy Kooiman woont op Texel (noot van de Redactie).

² *God is gek* was het motto van de Atheïsmedag van het Atheïstisch Verbond op 11 juni (noot van de Redactie).

Liever niet in de openbare ruimte!

Dik Kruithof

Op onze laatste dag in Kassel, waar we de Documenta bezochten, stapten we in onze tram naar de binnenstad en kregen te maken met een omleiding. Dat was sneu, want normaal loopt die tram door de grote winkelstraat en daar wilden we juist naar toe. Onze tweedaagse Documentakaarten hadden we al verbruikt. Dus opletten, op de goede plek uitstappen en een extra wandeling naar de Königsplatz, het grote plein in de binnenstad. Daar wilde ik nog even heen om met mooi zonlicht een foto te maken van de zestien meter hoge gedenknaald ▼ die verzezen is in het hart van Kassel: 'ICH WAR EIN FREMDLING UND IHR HABT MICH BEHERBERGT'¹, staat in gouden letters op de betonnen pilaar, niet alleen in het Duits maar ook in het Turks, Arabisch en Engels. Sinds 2015 heeft Duitsland meer dan een miljoen vluchtelingen opgenomen. Die gastvrijheid moest geprezen worden, vond de in Nigeria geboren kunstenaar Olu Oguibe ►, die zelf als klein kind de oorlog in Biafra overleefde en nu in Amerika woont.

Bij aankomst op het plein werd ook duidelijk waarom de tram was omgeleid: er was een grote bijeenkomst ► met een soort pausfiguur en er werd rijkelijk gezwaaid met wierook, zo erg dat mijn vrouw een beroep moest doen op haar geneesmiddelen tegen benauwdheid.

Na de foto gemaakt te hebben dus zo snel mogelijk doorgelopen naar het andere plein, de Friedrichsplatz die het centrum van de Documenta is, met kaartverkoop en terrasjes. Onderweg werd duidelijk dat alle winkels gesloten waren omdat het sacramentsdag was, een voor ons nieuwe feestdag in het katholieke zuiden van Duitsland. Een half uur later, toen we net aan ons ontbijt zaten, kwam de pausfiguur weer langs onder een

zonnenschermje in een optocht met alle kijkers van de Königsplatz achter hem aan. Voor ons een raadsel waar dat heen ging. Wij zijn maar naar huis gereden want die dag was toch verloren.

Dik Kruithof (Markelo 1947) is secretaris van De Vrije Gedachte.

PS1. Duits hotel, dus Duitse televisiezenders. Ergens kwam een religionsmonitor voorbij waarin de religionslosen de grootste groep waren met iets meer dan 30%. Op internet nagezocht en ja, het klopte wel maar ze beschouwen daar *katholisch* en *evangelisch* als aparte godsdiensten die allebei daar net onder

zaten.

PS2. De Documenta is een vijfjaarlijkse kunstmanifestatie die beschouwd wordt als de grootste tentoonstelling van hedendaagse kunst. Dit jaar op ongeveer twintig locaties in Kassel en met een gelijktijdige manifestatie in Athene. Sterk gericht op politieke en maatschappelijke tegenstellingen en ontwikkelingen. Op de foto hieronder staat de installatie *The Parthenon of Books*, een kunstwerk van Marta Minujín, dat bedoeld is als protest tegen verboden op teksten en tegen de vervolging van de schrijvers daarvan.

¹ Matthéüs 25 vers 35 (noot van de Redactie)

De foto's (behalve die van Oguibe) zijn van Dik Kruithof.

VAN HET BESTUUR

Bestuurssamenstelling

Richard Duinstee heeft zijn bestuurslidmaatschap opgezegd en zijn lidmaatschap van de vereniging beëindigd vanwege de veganisme-discussie. Richard werd bestuurslid in 2010 en heeft veel gedaan voor de vereniging, met name wat betreft de zichtbaarheid van de vereniging op het Internet. Wij zijn hem erkentelijk voor zijn inbreng.

Vrijwilligers gevraagd

De vrijdenkersdag die gepland stond op 24 juni gaat niet door. We zoeken een nieuwe datum voor dit evenement. Tevens zoeken we betrokken en enthousiaste leden die onze vereniging actief willen gaan helpen in onze nieuw op te starten activiteitencommissie. We zoeken hiervoor vrijwilligers die helpen met het organiseren van de Vrijdenkersdag, de Anton Constandse Lezing en het opzetten van nieuwe DVG borrels. Vanuit het bestuur bieden we kennis en begeleiding. Graag uw aanmelding sturen naar info@devrijgedachte.nl

Dik Kruithof, secretaris

WERELDS NIEUWS

Denk nach, sei frei und lebe

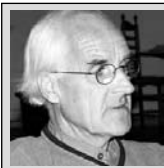
De FreidenkerInnen Winterthur in Zwitserland (<https://winterthur.freidenken.ch/>) hebben een nieuwe postercampagne met mooie teksten over gezichten: Denken statt glauben, Nach eigenen Werten leben, Setzt Denken voraus en Wissenschaft beweist, Religion behauptet zijn een paar van de algemene teksten. In totaal staan er op hun laatste blad 12 voorbeelden. Te zien op www.denk-nach.ch

Dik Kruithof

De mensheid bestaat niet (1)

Tom van Ewijk

De mensheid staat centraal in op schrift gestelde wetenschappelijke en ideële toekomstbeelden. Wat de mensheid straks of eens te wachten staat, medisch, technologisch, economisch, spiritueel, op welk gebied ook, aan toekomstperspectieven ontbreekt het niet. Ruimtevaart verspreidt de mensheid over een aantal planeten en goeroes voorspellen algehele verbroedering. Krijgen Schiller en Beethoven toch nog gelijk. Maar er zijn evengoed ook sombere beelden van neergang en zelfs vernietiging.

Tom van Ewijk (1934) is filosofisch geschoold, journalist van beroep, werkzaam als vertaler en essayist, auteur van o.a. *Maatschappij of Haatschappij* (Aspekt 2009).

Wat er allemaal van terecht zal komen is nog maar de vraag. En wat al die toekomstige mogelijkheden en voorspellingen aangaat is het ook de vraag, of de gehele mensheid hetzij ervan zal profiteren, hetzij eronder zal lijden. Wat er ook mag gebeuren, volgens sommige spirituele futuristen zullen we het ooit ook allemaal met elkaar eens zijn, want ze gaan er blijkbaar vanuit dat straks alle neuzen in dezelfde richting zullen wijzen. Maar waar hebben we het dan over? Over concrete mensen of een abstracte mensheid? Onze mensenwereld wordt gevormd door een wonderbaarlijke verscheidenheid. Volken, groot of klein in aantal, qua uiterlijk vaak van elkaar verschillend, elk met een eigen cultuur en taal, sommige in stamverband levend; een eindeloos aantal uiteenlopende geloofsgemeenschappen, politieke stromingen en partijen en nog zoveel andere groeperingen met eigen opvattingen, doelstellingen en ideologieën die het elkaar graag moeilijk maken; rijke landen en arme landen... je zou het een mengelmoes kunnen noemen, als er geen sprake is van een heksenketel. Zeven miljard mensen (in 2050 zijn het er waarschijnlijk negen miljard) levend in een hechte gemeenschap waarin men elkaar respecteert en in vrede leeft, is een belachelijk ideaalbeeld, waarvan alleen zwevers dromen.

Kiezen voor mensen

Een wereldbevolking verdeeld door tegenstellingen in levensopvatting, kleur, cultuur en maatschappelijke status is het beeld dat 40.000 jaar geleden zijn oorsprong vond in de *Homo sapiens sapiens*. Het waren onze directe voorouders, die zich groepsgewijs in uiteenlopende richtingen op aarde verspreidden, elk een eigen cultuur en manier van leven ontwikkelden en zich aanpasten aan hun nieuwe omgeving. Alle volkeren, onder de noemer wereldbevolking, leven wel op hetzelfde planeetje, maar vormen geen homogene gemeenschap. Er is voldoende reden te beweren dat de mensheid als zodanig niet bestaat. Het is een abstract begrip en hooguit een verzamelnaam voor talrijke 'mensheden' die echter geen mensheid vormen. In zijn bundel *Der Cherubinische Wandersmann* dichtte de katholieke priester en mysticus Johannes Scheffler, beter bekend onder de naam Angelus Silesius (1624-1677): "Dasz du nicht Menschen liebst, dasz tust du recht und wohl – Die Menschheit ist's die man in Menschen lieben soll."¹ Lees ik het nog eens goed over, dan vind ik dit tweeregelige alexandrijn bedenkelijk, zo niet gevaarlijk. Deze mysticus, fanatiek gelovig tijdens zijn leven, raadt mij aan een abstracte mensheid lief te hebben in plaats van concrete mensen met wie ik zelf als mens in het dagelijks leven optrek. Ze zijn in niet geringe mate

¹ Dat je mensen niet liefhebt is terecht en goed – het is de mensheid die je in mensen liefhebben moet. Angelus Silesius (1624-1677) – *Der Cherubinische Wandersmann* – Insel Verlag Leipzig – jaren '20 – jaartal onbekend.

bepalend voor mijn leven. Sommigen staan me zeer na. Ik heb ze lief, niet als mensheid, maar als mensen zoals ik ze ken of ontmoet. Er zijn er natuurlijk ook onder die ik niet mag of voor wie ik moet oppassen. Ik heb ze niet lief, sommigen wekken mijn weerzin en woede, maar ik kan ze niet beschouwen als abstracties. En er is nog iets anders wat me in die twee regels tegenstaat: ik kan me voorstellen dat ze met instemming worden gelezen door iemand die niet van mensen houdt, bijvoorbeeld een dictator. In principe kan dat vers zijn ideologie bevestigen en ertoe aanzetten al diegenen die hem niet aanstaan, het leven ondraaglijk te maken of, afhankelijk van zijn zieke denkbeelden, massaal uit de weg te ruimen. Ik ben het dus niet met pater Angelus eens en kies niet voor dé mensheid, maar voor mensen. Dat zijn dus allen met wie ik te maken heb of te maken krijg, zowel dichtbij – familie en vrienden – als meer op afstand.

We vormen onze eigen kleine wereld in een grote wereld, maar niet afgesloten, want iedereen hoort erbij die wij nodig hebben of zij ons. Ook al diegenen die wij waar dan ook ontmoeten of die onze naaste omgeving delen, buurman, werkgever, collega's, evenals de loodgieter wiens hulp we invoeren. En dan zijn er ook de mensen buiten onze naaste omgeving met wie we in eigen land of in het buitenland in aanraking komen, met welk doel of in welke hoedanigheid het ook mag zijn. Maar de mensheid zul je nergens tegenkomen, soms wel totaal van elkaar verschillende mensheden, die je kunnen confronteren met hun waarheden en gewoontes die ernstige conflicten, overlast of ergernis kunnen veroorzaken. Jehova's getuigen of een motorclub als Hell's Angels, afhankelijk van hun opvattingen en doelstellingen, kunnen in botsing komen met hun omgeving. Fans van Ajax en fans van Feijenoord, ze gaan met elkaar op de vuist. In het groot zorgen religie en politiek voor onoverbrugbare tegenstellingen met bijbehorend geweld. Een mensheid om lief te hebben bestaat niet. Dat ideaalbeeld is ondenkbaar.

Het individu

Dat er al eerder iemand was die er zo ongeveer over dacht, daar kwam ik achter toen ik mij verdiepte in Arthur Schopenhauers *De Wereld als Wil en Voorstelling*.¹ Ik citeer: "...want aangezien alleen het individu en niet de mensheid een werkelijke onmiddellijke eenheid van bewustzijn kent, is het louter fictie om aan de levensloop van de mensheid eenheid toe te schrijven. Bovendien: zoals in de natuur alleen de species reëel zijn en de genera enkel abstracties, zo zijn binnen de menselijke soort slechts de individuen en hun levensloop reëel, de volkeren en 'het leven der volkeren' niets dan abstracties."

Ik ben bereid dit te onderschrijven, maar hoe moet ik mij het individu en diens levensloop voorstellen? Als een individualistische onderneming, waarbij men zich boven de gemeenschap stelt? Betekent het dat de maatschappij in eerste instantie het concrete individu terwille moet zijn en niet de abstracte gemeenschap? Wordt de levensloop van het individu

aangeblazen door egocentrisme? Het zijn voor de hand liggende vragen, maar ze betreffen slechts een bepaald type individu. Dat individuen sterk van elkaar verschillen, weet Schopenhauer ook wel. Maar als individu 'an sich' stelt hij het boven de massa. Dat kan ik wel met hem eens zijn, maar ik heb er toch enige moeite mee, want ik kan 'het leven der volkeren' niet als abstract beschouwen en wel in deze zin, dat wanneer bijvoorbeeld in een land hongersnood heerst of een aardbeving ontstaat, de anonieme massa een herkenbaar gezicht krijgt. Ik kan dan wel de andere kant uit kijken, want het is weer de zoveelste hongersnood of aardbeving, maar de slachtoffers abstraheren kan ik niet. Als je je daar als individu voor afsluit, dan ben je met je hele "werkelijke onmiddellijke eenheid van bewustzijn", zoals Schopenhauer het noemt, niet goed bezig. Daar komt nog bij dat ik er ook moeite mee heb, om alleen het leven van het individu als reëel te zien en niet "het leven der volkeren", hoe abstract ze ook verder voor mij mogen zijn. Dat het individu in het maatschappelijk leven een min of meer opvallende plaats inneemt, valt niet te ontkennen. Maar ik wil er

niet aan voorbijzien dat een individu uit alle lagen van een bevolking kan opstaan. Men hoeft er ook geen intellectueel voor te zijn. Het individu kan evengoed filosoof zijn of arbeider, topmanager of hulpverlener, ambtenaar of kunstenaar. Het enige verschil is dat je als individu een stukje of soms een stuk boven het maaiveld uitsteekt. Maar je kan er ook de voorkeur aan geven niet op te vallen, om je 'eenheid van bewustzijn' niet in de waagschaal te stellen. Het komt herhaaldelijk voor dat het ene individu in zijn hoedanigheid wordt erkend en zelfs bejubeld, terwijl het andere zich gedeisd moet houden, anders loopt het de kans, om welke reden ook, zijn leven te verliezen. Er zijn machtige en machteloze individuen, arme en rijke, beschaafde en onbeschaafde, beroemde en onbekende. Het ene individu legt je zijn wil op en duldt geen tegenspraak, het andere kan luisteren en de juiste beslissing nemen. Maar er zijn ook vrij kleurloze types onder die je haast als abstracties zou kunnen zien, bijvoorbeeld kamerleden die verplicht gewichtig doen, maar niets te zeggen hebben.

Ik beschouw mijn leven als een individueel avontuur, maar dat kan niet zonder invloed van de wereld om mij heen. Niet zonder andere concrete individuen en niet zonder abstracte volkeren, om te beginnen het volk waar ik als individu toe behoor. De waarde van mijn handelingen en gedragingen hangt af van mijn omgang met hen. Waarschijnlijk zal me dat makkelijker afgaan met een evenwichtig karakter en gevoelens van empathie. Maar het kan ook anders uitpakken, want mijn individuele avontuur hangt af van mijn karakter, mijn mogelijkheden en omstandigheden. En daar zitten per individu heel wat verschillen tussen. Maar hoe individueel ik ook in mekaar zit, mijn reële avontuur speelt zich af temidden van andere individuen en 'abstracte' mensen. Want al vormen deze laatsten het personeel op de werkvloer, dan is het even reëel als de concrete directeur in zijn kamer op de bovenverdieping. Schopenhauer maakt binnen de menselijke soort filosofisch onderscheid tussen eenling en massamens. In het leven van alledag lopen die twee elkaar of

¹ Arthur Schopenhauer (1788-1860) – *De Wereld als Wil en Voorstelling* – Deel II-38: Over geschiedenis p. 1021 - vertaling Hans Driessen – Wereldbibliotheek Amsterdam – zesde druk 2012.

voor de voeten, of ze gaan min of meer redelijk met elkaar om. Maar als eenheid van bewustzijn weet menig individu dat "er in de wereld niet veel anders is te kiezen dan tussen eenzaamheid en banaliteit."¹

Beschavingen

Aangenomen dat de mensheid niet bestaat, hooguit als nietszeggende abstractie, dan kan het bestaan van beschavingen toch niet worden ontkend. Maar ook beschavingen hebben nooit bestaan. Volgens de Van Dale is beschaving een synoniem van cultuur. In mijn ogen echter is er tussen beschaving en cultuur een aantoonbaar verschil. Civilisatie is ook een synoniem, maar ons Nederlandse woord beschaving houdt voor mij meer in dan wat we verstaan onder cultuur en civilisatie. Ik bedoel dat er culturen bestaan en hebben bestaan waarop het begrip beschaving niet van toepassing is. En dit geldt eigenlijk voor alle gewezen en bestaande culturen.

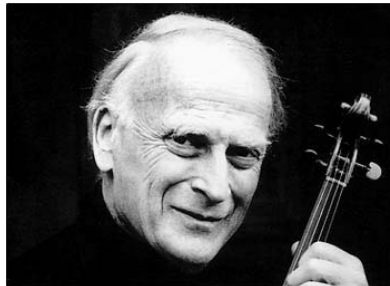
Bij het woord beschaving denk je aan het woord schaaf. Daarmee kan een plank vrij van oneffenheden worden gemaakt. Hoe ruwer het hout des te meer dient er te worden geschaafd of bijgeschaafd tot de plank er onberispelijk uitziet. Dat zegt niets van de kwaliteit van het hout, want dat kan van de beste soort zijn. Ik probeer hiermee te zeggen, dat een cultuur nog zo indrukwekkend en invloedrijk kan zijn, maar dat is nog geen reden om van een beschaving te spreken. Maar wat versta ik daar dan onder? Ik kan niet veel anders dan het omschrijven als het innerlijk kritisch streven naar een cultureel evenwicht, in welk geval je zou kunnen spreken van een beschaafde cultuur. Ik stel mij een volk voor dat zich tot grote hoogte cultureel ontwikkelt en oorlogvoeren zoveel mogelijk tracht te vermijden. Slaven worden er niet op nagehouden. Godsdiensten zijn vrij, maar hebben geen politieke invloed. Het kan niet gebeuren dat er bij verkiezingen een proleet tot president wordt gekozen. Ondanks verschillen in welstand lijdt niemand van de bevolking armoede. Dit volk houdt zijn ontwikkelingen bij – noem het vooruitgang – zonder er ver achteraan te hijgen. Het weet op tijd te schiften en het nodige van het overbodige te scheiden. In zijn politiek legt het de nadruk op leefomgeving, zorg en onderwijs en op ieders welzijn. En zo kan ik nog wel een aantal regels doorreizen richting utopie, maar het mag intussen duidelijk zijn dat van geen enkele cultuur al sinds de oudheid van beschaving kan worden gesproken. Wat er in de loop van de eeuwen wereldwijd gepresteerd is op het gebied van architectuur, beeldende kunsten, literatuur, filosofie, wetgeving, wetenschap, technische vindingen... je kan niet anders dan je erover verbazen. Maar geen cultuur kan zonder geweld. Culturen als die van de Tolteken en Azteken kenden talrijke veroveringsoorlogen en beleden een wrede godsdienst die mensenoffers eiste. In het Tweestromenland tussen Eufraat en Tigris, schatrijk aan cultuuruitingen, grepen Babyloniërs en Assyriërs geregeld naar de wapens. En het was in de Egyptische, Hellenistische en Romeinse cultuur niet anders. Behalve oorlogvoeren hoorden ook tirannie en slavernij tot de vaste maatschappelijke aspecten. Nu waren dat culturen uit een ver verleden,

maar wat dat betreft is de tijd zichzelf trouw gebleven, want dat verleden heeft zich voortgezet tot in het heden, ook met behoud van slavernij. Er is niets veranderd, om niet te zeggen dat het globaal gezien nog veel erger is. En als er iets wel is veranderd, dan is het dat de wereld door wetenschap, technologie en overbevolking zoveel ingewikkelder en gevaarlijker is geworden.

Beschaafde mensen

De betekenis van het woord beschaving, even afgezien van zijn synonymie, is eigenlijk irreëel. Het bestaat in elk geval niet in de betekenis die ik eraan hecht. Maar om één ding kan ik niet heen: als beschavingen niet bestaan, dan bestaan er wel beschaafde mensen. Die zijn er altijd geweest. Op een wereldbevolking van zeven miljard vormen ze weliswaar een minderheid, maar groot zijn hun verdiensten. Als individu onderscheiden zij zich van andere individuen door hun aangeboren bescheidenheid, hun wilskracht en de gave zich in te leven in anderen én voor hen iets te betekenen. Ze zijn oprecht, kunnen niet veinzen, kortom ze zijn volkomen zichzelf, ze zijn echt. Volmaakt zijn ze overigens niet, maar van mij mogen ze hun eigenaardigheden hebben. Trouwens, volmaakte mensen zijn er niet en nooit geweest en zelfs met gentechnologie zullen ze niet tevoorschijn worden getoverd.

Beschaafde mensen, waar ook ter wereld en met of zonder

geloofsovertuiging, vormen binnen de wereldbevolking geen vast omschreven groep. Wel onderscheiden zij zich als individu. Sommigen vallen op door hun functie of talent. Zonder me in veel namen te verliezen, wil ik hier toch even violist Yehudi Menuhin ◀ en prins Claus von Amsberg memoreren, die in mijn ogen staan voor wat ik een beschaafd mens noem. Bij uitzondering kom je ze zelfs in de politiek tegen, waarbij me de namen van Dag Hammarskjöld en Martin Luther King te binnen schieten. Toch zou het me niet verbazen als je de meeste beschaafde mensen onder 'naamlozen' vindt. Ik denk aan ouders en verzorgers die zich onvoorwaardelijk inzetten voor hun gehandicapte kinderen of familieleden. Ik denk ook aan hen die klaarstaan voor anderen die in hun leven, op welke wijze ook, zwaar tekort komen of de weg zijn kwijtgeraakt. Ze doen hun werk voornamelijk in achterstandswijken, vaak onder gevaarlijke omstandigheden. Ze moeten sappen om aan geld te komen voor de instandhouding van hun opvang voor mishandelde vrouwen, verwaarloosde kinderen, eenzame bejaarden, daklozen, drugsverslaafden, losgeslagen jongeren en voor wie allemaal nog meer. Ze krijgen het zelfs voor mekaar gewezen misdadigers en ontspoorde bij hun werk te betrekken en er weer sociabele mensen van te maken. En zo gebeuren er overal in het achteraf wonderen die de wereld nog net overeind houden. Ik zag eens op televisie een jonge blinde vrouw die met hulp van haar man verweesde blinde kinderen een veilig tehuis bood en ze het brailleschrift leerde lezen. En wie zijn het die afreizen naar gebieden waar een aardbeving of een orkaan heeft gewoed, om er belangeloos de helpende hand te bieden?

Wordt vervolgd.

¹ Schopenhauer – uit Parerga und Paralipomena – Zweiter Teilband – Von Dem was Einer ist – Diogenes Verlag AG Zürich 1977

Dominee, pastoor of rabbi? (12, slot)

Vervolg van hoofdstuk XVIII.

Zich leeren schikken in 't onvermijdelijke, dat geeft op den duur den meest vasten troost in leven en in sterven. En het eenigste gebed, dat een denkend mensch kan uitspreken, werd ons nagelaten door den Pruisischen koning FREDERIK DE GROOTE: O God, *als* gij er zijt, heb dan medelijden met mijne ziel, *als* ik er een heb.

Een mijner kennissen werd door een gemoedelijk pastoor aangemaand, om toch maar te gaan gelooven. "Men kon 't immers nooit weten, er mocht eens wat van aan zijn, en kwaad kon het in elk geval nooit."

't Antwoord was: "Waarde heer, stel dat u gelijk had met uwe bewering, dat geloof nooit kwaad kon, dan zoude ik toch ongeloovig moeten blijven. Ik gevoel namelijk voor 't eene geloof even weinig als voor 't andere en daar zijn er honderden. De kans om een verkeerd geloof uit te pikken is dus zóó groot, en de kans om juist het goeie te vinden zóó gering, dat ik me maar van 't doen eener keus zal onthouden."

Als we allen onzen plicht doen, zal er een tijd komen, dat we allen zoo kunnen spreken, en dan zal er eindelijk misschien zijn: *Vrede op Aarde!*

De Dageraad wordt uitgegeven in maandelijksche afleveringen van omstreeks 4 vel druks. Prijs per jaar f5.-; voor de koloniën en het buitenland f6.-; voor België frs. 12. Agenten:

voor Ned.-Indië: P. C. DE JAGER te Soerabaja;
voor België: M. E. SEPP (firma Vorsterman van Oijen te Antwerpen.)

Men abonneert zich verder bij den boekhandel en bij P. WESTRA, secretaris van de Vereeniging *De Dageraad* te Amsterdam.

De Dageraad mag zich in een dagelijks toenemend aantal lezers verheugen. *De Dageraad* geeft artikelen over wijsbegeerte, sociologie, crematie, wereldvrede, land-nationalisatie enz. en berichten uit alle deelen der wereld.

Aan *leesgezelschappen*, die niet al te eenzijdig zijn in de keus van lectuur, wordt *De Dageraad* ten zeerste aanbevolen.

Aan den vorigen jaargang (1889/90) hebben medegewerkt de heeren CHARLES BRADLAUGH M.P.; prof. dr. LUDWIG BÜCHNER; K.F. CROES, F. DOMELA NIEUWENHUIS; dr. ALEX. DONDORF; J. VAN DEN ENDE; A.H. GERHARD; dr. J.P. LAND; D.R. MANSHOLT; prof. dr. JAC. MOLESCHOTT; dr. H.C. MULLER; H.F.A. PEYPERS; dr. J. SCHÖNFELD; J. STOFFEL; G.W. VAN DER VOO en anderen.

Proef-afleveringen worden op franco aanvraag gratis toegezonden door den heer P. WESTRA, secretaris van de Vereeniging *De Dageraad* Amsterdam.

De Vereeniging *De Dageraad* geeft verder uit:

I. Giordano Bruno, een martelaar der vrije gedachte.

Met afbeelding van zijn standbeeld, onthuld te Rome 9 Juni 1889; 192 bladz. f 0.50.

Inhoud: prof. JAC. MOLESCHOTT.

Bij het standbeeld; prof. E. MORSELLI, levensbeschrijving van BRUNO en overzicht van zijn stelsel, met biographische en bibliographische aantekeningen door J. v. d. ENDE; V.J.T. De onthullingsfeesten te Rome; de redevoeringen; GIORDANO BRUNO en de roomsche pers in Nederland.

II. Tegenstrijdige teksten in den bijbel, in 2 kolommen gedrukt, met naschrift aan dr. ABR.

KUYPER en aan de de moderne halfchristenen, 51 bladz. f 0.25.

III. Mozes of Darwin.

Een schoolkwestie, allen vrienden van waarheid ter overdenking aanbevolen, door prof. dr. ARN. DODEL-PORT. Prijs f 0.50. Bij getallen minder.

Dominee, pastoor of rabbi?

is de titel van een boekje, zonder auteursnaam uitgegeven, maar geschreven door J.G. ten Bokkel, dat in 1890 door de vereniging *De Dageraad* werd uitgegeven. Het was een groot succes, dat ook veel reacties en polemieken uitlokte. Meer drukken volgden; 47.000 exemplaren werden verkocht. Jan Gerhard ten Bokkel (1856-1932) was jarenlang lid van *De Dageraad* en is ook auteur voor en redacteur van het gelijknamige tijdschrift geweest. In een nog onvoorspelbaar aantal afleveringen biedt de Redactie u dit grootste succesnummer van onze vereniging ter lezing aan. Hier en daar heb ik eigen noten toegevoegd.

René van Elst,
hoofdredacteur

De Vrije Gedachte

Doelstelling van De Vrije Gedachte

De vrijdenkersvereniging 'De Vrije Gedachte' stelt zich ten doel:

het bevorderen van het vrijdenken.

Het vrijdenken is een atheïstisch-humanistische levenshouding gekenmerkt door:

- Rationeel denken en onderzoeken van de werkelijkheid, daarbij strevend naar:
 - bevrijding van dogmatisme, vooroordeel en
 - onwetenschappelijke houding,
 - vasthouden aan principes van toetsing en
 - bewijsvoering.
- Moreel handelen vanuit het besef van:
 - eigen verantwoordelijkheid voor gedachten en daden,
 - menselijke waarde,
 - solidariteit met de medemens, de natuur en het milieu,
 - de eindigheid en onherhaalbaarheid van elk individueel leven.

Een vereniging ontleent bestaansrecht aan haar doelstellingen en aan haar ledental. Veel doelstellingen kunnen worden bereikt bij voldoende aantallen (actieve) leden. Opkomen voor de situatie van mensen met een atheïstisch-humanistische levenshouding is erg actueel. In de komende periode wil 'De Vrije Gedachte' graag nieuwe activiteiten organiseren, ook in de regio's, en meer voor het voetlicht treden. Dit vergt creativiteit, tijd en energie van het bestuur, meer vrijwilligersinzet en een financiële impuls. U kunt hierbij helpen.

Steun De Vrije Gedachte!

Vindt u ook dat de vereniging op de kaart van levensbeschouwelijk Nederland thuishoort? Wilt u ook dat de vereniging nieuwe activiteiten organiseert? Steun dan de vereniging!

U kunt de vrijdenkersvereniging 'De Vrije Gedachte' steunen door:

- mee te doen bij activiteiten en uw mening te geven,
- als vrijwilliger te helpen bij de organisatie van activiteiten, of door een regiokring te starten,
- ingezonden brieven te sturen aan kranten en uzelf daarin expliciet als vrijdenker te benoemen,
- geld te schenken aan de vereniging of een legaat na te laten. U kunt hierover vrijblijvend een informatief gesprek voeren en u daarvoor aanmelden via ons mailadres (zie onder),
- andere belangstellenden te attenderen op de activiteiten van de vereniging,
- te reageren op publicaties e.d. van 'De Vrije Gedachte',
- lid te worden van vrijdenkersvereniging 'De Vrije Gedachte' (zie het informatiekader in dit blad),
- abonnee te worden van het blad 'De Vrijdenker' (zie het Colofon van dit blad).

Heeft u vragen of ideeën? Het bestuur hoort ze graag! Of wilt u praten over nalaten of schenken? Neem contact op via info@devrijegedachte.nl; voor andere contactmogelijkheden zie het informatiekader in dit blad.

Het driekleurig viooltje is sinds de 19de eeuw het internationale symbool van de vrijdenkerij. Dit bloempje heeft in het Frans de naam *pensée*, die gedachte betekent. De bloem heeft deze naam gekregen omdat de vorm ervan op die van een menselijk gezicht zou lijken en omdat de bloem in augustus vooroverbuigt alsof hij diep in gedachten is. *La libre pensée*, een term die Victor Hugo in 1850 geïntroduceerd zou hebben, betekent letterlijk de vrije gedachte en is de Franse benaming voor het vrijdenken. (Bron: wikipedia.org.)

Bezoek onze website
devrijegedachte.nl
en onze Facebook-
pagina's

strikte scheiding tussen kerk en staat – weren van indoctrinatie uit opvoeding en onderwijs – bevorderen van een kritisch onderzoekende, wetenschappelijke houding – ontmaskeren van religie, pseudo-wetenschap en andere waanvoorstellingen – vrijheid van expressie – respect voor de waardigheid van de mens als wezen met een eindig en eenmalig bestaan – erkenning van het volledige zelfbeschikkingsrecht van de mens over eigen lijf en leden – respect voor andere levende wezens en het milieu